

รายละเอียดได้จากผลงานของ กมล สมวิเชียร (2513) เปรียบเทียบกับงานงานของสิจิต ธีระเวคิน (2519) ก็คงพอจะช่วยให้เราเห็นภาพรวมของการขยายตัวของแนวคิดดังกล่าว

ตัวอย่างเช่น การศึกษาของ กมล สมวิเชียร ได้ดำเนินไปภายใต้กรอบความคิดที่ว่า การศึกษาเรื่องพัฒนาการทางการเมือง "จะเป็นการหาทางให้ระบบการเมืองของไทยมีลักษณะทันสมัย มีประสิทธิภาพ สามารถระดมสรรพกำลังทั้งหลายภายในชาติ ให้เข้ามามีบทบาทในทางการเมืองปกครอง เพื่อให้ประเทศไทยได้เจริญรุดหน้าไปภายใต้การครองของการเปลี่ยนแปลงโดยสันติ และภายใต้วงกรอบของประชาธิปไตย..." (กมล, 2513: หน้าคำนำ) เรื่องนี้ต้องนับว่าเป็น "กระแส" หรือเป็น "การประดิษฐ์ทางแนวคิดใหม่" ที่มีความสำคัญ (ดู ไชยรัตน์, 2540)

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 เช่นเดียวกันนี้ นักวิชาการทางรัฐศาสตร์ไทย ที่ได้ประยุกต์ใช้กรอบความคิด "การพัฒนาการเมือง" ก้าวเข้ามาทำงานวิจัย "ข้อมูล" ในสนามของวิชาประวัติศาสตร์ และของสังคมการเมืองไทยมากที่สุด น่าจะได้แก่งานเขียนเป็นจำนวนมากของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งเริ่มต้นจากผลงานชิ้นสำคัญที่สร้างชื่อเสียงให้กับชัยอนันต์ สมุทวณิชเอง ได้แก่ ผลงานเรื่อง แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (2513) ซึ่งคงเป็นที่ประจักษ์ได้ว่า ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เริ่มคิด และหยิบฉวยเอกสารทางประวัติศาสตร์นำมา "ล้อมกรอบ" ไว้ภายใต้กระแสแนวความคิดเรื่อง "การพัฒนาการเมือง (political development)"

งานสำคัญของชัยอนันต์ สมุทวณิช ในปีถัดมา ได้แก่ สูตรการเมือง (โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2514) ซึ่งในครั้งนั้น ชัยอนันต์ ได้กล่าวไว้ในบทนำว่า

"คณะกรรมการผู้จัดทำหนังสือสูตรการเมือง ได้เล็งเห็นแล้วถึงความสำคัญของการพัฒนาการเมือง จึงได้พยายามเขียนและรวบรวมบทความต่างๆ เกี่ยวกับการเมืองยุคใหม่นับตั้งแต่ก่อนเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองมาจนถึงปัจจุบัน อันจะเป็นส่วนช่วยทางหนึ่ง ในด้านการศึกษาค้นคว้าข้อเท็จจริง และเป็นแนวคิดสำหรับการพัฒนาการเมืองต่อไป." (ชัยอนันต์, 2514: ก-ข)

ผลงานของชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่ดำเนินไปภายใต้ "กรอบความคิด" และ "กระแส" ความสนใจเรื่องพัฒนาการเมืองในช่วงนี้ยังมีตัวอย่างอีกมาก ซึ่งผู้ศึกษาบางคนประเมินว่าเป็นผลงานที่ก่อปรด้วย "...การศึกษอย่างลึกซึ้งในประเด็นประวัติศาสตร์การเมือง.. ล้วนเป็นความพยายามที่จะศึกษาความเข้มแข็ง และอ่อนแอของสถาบันการเมือง" ที่วนเวียนอยู่กับปัญหาประชาธิปไตย และการหลุดไปให้พ้นจากปัญหา "วงจรอุบาทว์" หรือ "The Vicious Circle of Thai Politics" (อุกฤษฏ์, 2530: 7-8)

จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม (อย่างเช่น การที่ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เป็นผู้สอนและผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของนิสิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น) ซึ่งนักประวัติศาสตร์ควรที่จะทำการวิพากษ์วิจารณ์ผลงานการศึกษาของชัยอนันต์ สมุทวณิช ต่อไป แต่ในเบื้องต้นนี้ เราคงพอเห็นได้ว่าแนวความคิด "พัฒนาการเมือง" ได้มีผลกระทบในทางปฏิบัติต่อการศึกษา การตั้งโจทย์การวิจัย การวางกรอบวิจัย การวางกรอบ

เอกสาร การใช้แนวคิดเพื่ออธิบายปัญหาต่างๆ ฯลฯ ในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย

นอกจากแนวคิดและมโนทัศน์เรื่อง "การพัฒนาการทางการเมือง" ดังกล่าวแล้ว ในทศวรรษที่ 2510 เรายังได้แลเห็นการเกิดขึ้น และขยายตัวอย่างต่อเนื่องของการศึกษาวิจัยการเมืองการปกครองไทยอันเนื่องด้วยกระแสอิทธิพลของแนวการศึกษาในแบบ "พฤติกรรมศาสตร์" (Behavioralism) ซึ่งมีเป้าหมายลดทอนการศึกษาในเชิงคุณค่าแบบเก่าว่าอะไรควรหรือไม่ควรเป็น ทั้งนี้ได้พยายามทำให้การศึกษาทางรัฐศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ที่เชื่อกันว่าควรจะปลอดจากค่านิยม (value-neutral) (ลิขิต, 2514; สุจิต, 2515; ธงชัย, 2518) การศึกษาในแนวนี้ ปรากฏอยู่ในรูปของการวิจัย "ทัศนคติ" มากที่สุด ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาที่ติดตามหลายประการ ทั้งในแง่ของการใช้กรอบความคิดที่ไม่ค่อยมีมาตรฐาน มีความลักลั่นกันเป็นจำนวนมาก การมีมาตรวัดที่ไม่สามารถจะสร้าง "เอกภาพ" ร่วมกันขึ้นได้ (สมเกียรติ, 2539: 491-494)

การศึกษาการเมืองในแนวพฤติกรรมศาสตร์ ที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2510 นี้แน่นอนว่าได้มีพัฒนาการอย่างสลับเนื่องตราบจนปัจจุบัน ซึ่งในทางหนึ่ง ก็คงมีการอภิปรายโต้แย้งกันเองพอสมควรถึงความสำเร็จ และล้มเหลวของการศึกษาในแนวทางนี้ (ดู อาทิเช่น ความเห็นของ ธงชัย, 2518; สมเกียรติ, 2539) แต่ในอีกทางหนึ่ง ผู้เขียนมีความเห็นว่า เรื่องดังกล่าวก็น่าจะเป็นปัจจัย (ส่วนหนึ่ง) ที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดการศึกษาในแนวปรัชญาและความคิดการเมือง ซึ่งแต่เดิมศึกษาเฉพาะแต่ความคิดการเมืองตะวันตก ให้สนใจที่จะหันเหที่จะเข้ามาศึกษา "ความคิดและปรัชญาการเมืองของไทย" ด้วย (สมบัติ, 2515:24; เสน่ห์, 2521: 292)

ในอันที่จริง ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การศึกษาความคิดและปรัชญาการเมืองของไทยได้เริ่มต้นขึ้นบ้างแล้ว นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2510 ต่อกับช่วงต้นทศวรรษที่ 2510 โดยการประชุมผลงานของทั้งนักรัฐศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ (ได้แก่งานของ Prachoom, 1965; เกษมและนิออน, 2511: 25-44; นิธิ, 2512: 17-34) และได้กลายเป็นเรื่อง "ธรรมดา" ที่ศึกษากันได้ในกลางทศวรรษที่ 2510 โดยผลงานของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2515 และ 2517) ชลธีรา กลัสคอป (2517) ทักษ์ เฉลิมเตียรณ (2519) เฉลิมเกียรติ ผิวฉนวน (2519) และโกศล ศรีสังข์ (Kosol, 1973) เป็นต้น ก่อนที่หัวข้อดังกล่าวจะกลายเป็น "วิชา" ที่สามารถเปิดการเรียนการสอน (หมายถึงการสอนวิชา "แนวความคิดทางการเมืองไทย") เป็นครั้งแรกที่คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ.2517 (ชัยอนันต์, 2519: 130)

ค. ระยะเวลาของการทบทวน วิพากษ์ตนเอง และการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างความคิดกระแสต่างๆ (นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 ตราบจนปัจจุบัน)

พัฒนาการของวิชา "รัฐศาสตร์" ของไทยในทศวรรษที่ 2520 โดยทั่วไปแล้ว นับว่าอยู่ในบรรยากาศที่มีความเฉพาะอย่างมาก และอาจกล่าวได้ว่า มีสภาวะของ "ความสับสนวุ่นวาย" อยู่พอสมควร เรื่องนี้ เราสามารถพิจารณา ได้จากการสำรวจ "สถานภาพของวิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย อย่างชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน อาทิเช่น

พ.ศ.2521 สมบัติ จันทรวงศ์ เป็นบรรณาธิการ รวบรวมบทความจำนวน 12 เรื่อง และจัดพิมพ์เป็นหนังสือ รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ วัตถุประสงค์คือ เพื่อให้เกิดมีความเข้าใจใหม่ที่จะเข้าไปเผชิญหน้า จัดการ และอยู่ร่วมกับ "ความสับสนวุ่นวาย"

พ.ศ.2521 ปรัชญา เวสารัชช เป็นบรรณาธิการ รวบรวมพิมพ์บทความจำนวน 6 เรื่อง (หนังสือชื่อ ขอบเขตและแนวทางในการศึกษาวิชารัฐศาสตร์)

พ.ศ.2522 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้เรียบเรียงหนังสือ ชื่อ รัฐศาสตร์ แนวทางศึกษาและความเป็นศาสตร์ (ต่อมาในการพิมพ์ครั้งที่สองปี พ.ศ.2524 ได้เปลี่ยนชื่อหนังสือเป็น รัฐศาสตร์ พัฒนาการและแนวทางการศึกษา) ซึ่งในครั้งนั้น พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ก็ได้ตระหนักและยอมรับในสถานภาพของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยว่า โดยทั่วไปอยู่ในอาการของการที่ไม่สามารถพูดจากันให้รู้เรื่องได้ว่ามีขอบเขตอย่างไร

พ.ศ.2524 สมเกียรติ วันทะนะ ได้เขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์วงการ "รัฐศาสตร์ไทย" อย่างตรงไปตรงมา โดยเสนอความคิดว่า วิชารัฐศาสตร์ได้มีพัฒนาการมาเป็นเวลานานและมีวิกฤติเกิดขึ้นในหลายด้าน

พ.ศ.2525 ทินพันธุ์ นาคะตะ ได้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง รัฐศาสตร์: ทฤษฎี แนวความคิด ปัญหาสำคัญ และแนวทางการศึกษาวิเคราะห์

พ.ศ.2526 ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ในบทความขนาดเล็กที่สำคัญอย่างยิ่ง (สำหรับวงวิชาการรัฐศาสตร์ไทย) เรื่อง "รัฐศาสตร์ทวนกระแส" ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาสำคัญอย่างที่สุดของวงวิชาการรัฐศาสตร์ในประเทศไทยเป็นปัญหาของ "วิกฤติการณ์แห่งความชอบธรรม" ที่รุนแรงอย่างยิ่ง อันเนื่องมาจาก "ระบบซึ่งเคยสร้างความชอบธรรมให้กับวิชารัฐศาสตร์ ไม่สามารถจะรักษาระดับแห่งความภักดีของสมาชิกได้ ดังนั้น รัฐศาสตร์จึงถูกคนรุ่นใหม่ละทิ้ง" (2526: 4-5) เพื่อไปหาคำตอบที่น่าพึงพอใจจาก "ศาสตร์" แขนงอื่นๆ (2)

พ.ศ.2528 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว เป็นบรรณาธิการของการสรุปผลการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "ทิศทางของรัฐบาลไทย" ซึ่งจัดโดยคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2527

จากที่กล่าวพอเป็นสังเขปข้างต้น คงพอเห็นได้ว่าในระหว่างปี พ.ศ.2521-2528 แวดวงวิชาการทางรัฐศาสตร์ของไทยได้มีการวิพากษ์และทบทวนตนเองหลายครั้ง โดยยอมรับความหลากหลายทางทั้งที่กล่าวอ้างว่ามีทิศทาง และไม่มีทิศทางกันอยู่เลย

พร้อมกันนั้น ในช่วงนี้ เราได้แลเห็น การขยาย "พรมแดนใหม่" ของการศึกษาริยะการ เมืองการปกครองไทย ว่ามิได้เกิดขึ้นโดยนักวิชาการจากด้านรัฐศาสตร์ตามลำพัง (ดูต่อไปในส่วนสอง) เพราะการเกิดขึ้นของความรู้ นั้น ย่อมเกี่ยวพันทั้งในทางตรงและทางอ้อมกับนักวิชาการสาขาอื่นๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับตั้งแต่นักประวัติศาสตร์ นักเศรษฐศาสตร์ ฯลฯ

เมื่อสภาพการณ์ความคิดและเคลื่อนไหวของวงวิชา "รัฐศาสตร์" ในประเทศไทย นับตั้งแต่ต้นทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ดำเนินไปในลักษณะดังกล่าวนี้ ปัญหาคือ การผสมผสานความรู้

จากสายต่างๆ รวมทั้งลักษณะการทำงานของนักรัฐศาสตร์ดำเนินไปเช่นใด? นักรัฐศาสตร์เรียนรู้จากงานสาขาอื่นๆ หรือไม่ มากน้อย เพียงใด และในทางกลับกัน นักรัฐศาสตร์ได้ช่วยทำให้มีอะไรเกิดขึ้นบ้างที่สามารถนับได้ว่าเป็นพัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองไทย?

เสน่ห์ จามริก (2521: 235-245) ในบทความขนาดสั้นเรื่อง "การศึกษาการเมืองการปกครองไทย" ได้กล่าวอภิปรายไว้อย่างน่าประทับใจเป็นอย่างยิ่งว่า "ในขณะนี้ เราเริ่มมีนักรัฐศาสตร์ไทย ศึกษาเรื่องสังคมและการเมืองไทยกันอย่างเป็นกิจลักษณะมากขึ้นตามลำดับ แต่ก็เป็นเรื่องการริเริ่มชวนชวนชวนบุคคลแทบทั้งสิ้น..." (หน้า 243) หรือในอีกนัยหนึ่งคือ สถาบันการศึกษา สมาคมวิชาชีพ สมาคมวิจัย องค์กร มหาวิทยาลัย ฯลฯ ไม่ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาระบบการศึกษาและองค์ความรู้ในสังคมการเมืองไทยเลย นี่เป็นสภาพการณ์ความเป็นไป ซึ่งดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง ตราบจนปัจจุบัน ดังตัวอย่างเช่นที่สมเกียรติ วันทะนะได้ประเมินสถานภาพไว้ (Somkiat, 1996) เมื่อไม่นานมานี้ว่า การศึกษาการเมืองของไทยในบุคสมัยปัจจุบัน มีการพัฒนาและความเคลื่อนไหวโดยนักวิชาการปัจเจกบุคคลทั้งสิ้น ที่สำคัญๆ ได้แก่ โดยผลงานการศึกษาของ เสน่ห์ จามริก เรื่อง การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ (2529) สุจิต บุญบงการ เรื่อง การพัฒนาทางการเมืองไทย... (2531) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง "รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรม" (2534) และ "วัฒนธรรมของคนชั้นกลางไทย" (2536) ชัยอนันต์ สมุทวณิช เรื่อง อำนาจรัฐกับอำนาจการเมือง (2535) รุ่งสรรค์ ธนะพรพันธุ์ อนิจจังลักษณะของการเมืองไทย (2535) สมเกียรติ วันทะนะ เรื่อง "ชนชั้นนำกับประชาธิปไตยไทย" (2535) ชีรบุรุษ บุญมี เรื่อง สังคมเข้มแข็ง (2535) สมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง เลือกตั้งวิกฤติ (2536) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กับ พรวิไล เลิศวิชา เรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) เอนก เหล่าธรรมทัศน์ เรื่อง สองนคราประชาธิปไตย (2537) และ โดยผลงานของพิทยา ว่องกุล เรื่อง ชุมชนาธิปไตย (2539) เป็นต้น

พิจารณาจากรายชื่อของผลงานทางวิชาการ รวมทั้งรายชื่อของนักวิชาการที่ผลิตผลงานทาง "การเมือง" หรือ "รัฐศาสตร์ไทย" ในช่วงหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมาตามเกณฑ์การประเมินของสมเกียรติ วันทะนะ (Somkiat, 1996) ข้างต้น ก็คงพอเห็นได้ว่าครึ่งหนึ่งของนักวิชาการกลุ่มดังกล่าว มิได้รับการฝึกฝน อีกทั้งมิได้รับปริญญา หรือสอนและทำวิจัยในสังกัดของคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยต่างๆ แต่ประการใด มิพักกล่าวถึง ผลงานของ ประเวศ วะสี ซึ่งมาจากสาขาวิชาแพทยศาสตร์ แต่กลับมีผลงานทางด้านรัฐศาสตร์อย่างโดดเด่น (ดูคำอภิปรายของมนตรี เจนวิทย์การ ใน จุมพล, 2534: 64)

เมื่อผลงาน ความคิด และความเคลื่อนไหวของนักวิชาการทางด้านรัฐศาสตร์ในประเทศไทยเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล เสียยิ่งจะเป็นผลงานขององค์กร และสถาบัน ก็คงจะเป็นเรื่องที่คาดเดาได้ว่า การดึง หรือประสานความรู้จากสาขาวิชาอื่นๆ ก็คงเป็นเรื่องของความสนใจ และเป็นความพยายามของปัจเจกบุคคลเองด้วย แน่นนอนว่า ในความพยายามนี้ บางคนประสบความสำเร็จ คือได้รับการยอมรับจากนักวิชาการในสาขาวิชาที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง และบางคน ต้องประ

สกับปัญหา คือได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงจากนักวิชาในสาขาวิชาที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ข้อสำคัญในประการต่อมาคือ ในสภาพการณ์ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยมีความหลากหลาย มีพรมแดนความรู้ใหม่ที่ขยายตัวออกไป วิชารัฐศาสตร์ไทย จะมีอะไรช่วยให่วงวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ เรื่องนี้ ผู้เขียนเห็นด้วยอย่างยิ่งกับการแสดงความคิดเห็นของสุรินทร์ พิศสุวรรณ (ในปี พ.ศ.2534) ที่กล่าวว่า

"สิ่งที่วิชาประวัติศาสตร์ให้กับการเมือง คือ vocabulary คือ ศัพท์ เพราะถ้าไม่มีศัพท์ ถ้าไม่มี concept แล้ว ทางสภาพอยู่ไม่ได้.. (ไม่ว่า ส.ส.จะเข้าใจลึกซึ้งมาน้อยเพียงใดก็ตาม) เพราะอย่างน้อยมันเป็นคำที่เป็น reference ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่ทุกคนต้องกล่าวถึง พูดแล้วพูดอีก.. สิ่งเหล่านี้เป็น frame คือเป็น reference คือ vocabulary ที่วิชาประวัติศาสตร์จะให้ ฉะนั้น วิชาประวัติศาสตร์ไม่จำเป็นต้องสอนเฉพาะนักรัฐศาสตร์ แต่ออกไปสอนกับคนภายนอก ให้เขาไปทำวิจัย รัฐศาสตร์สามารถที่จะ provided สิ่งเหล่านี้ให้กับคนในสังคม และเขาค่อยๆ เข้าใจและซึมซาบต่อไป.." (คำอภิปรายของสุรินทร์ พิศสุวรรณ ใน จุลพล, 2534: 78)

ที่กล่าวมา นับเป็นทัศนะและความเข้าใจที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีกับสังคมที่น่ารับฟัง อันเนื่องหลักและแนวคิดทางทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ และรัฐศาสตร์นั้น มิใช่เป็น "คำตอบ" ที่เสร็จสิ้นแล้วของการวิจัย หากเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เกิดการตั้ง "คำถาม" และช่วยให้เกิดการคิดที่จะแสวงหาความสัมพันธ์ (ใหม่) ระหว่างข้อมูลประเภทต่างๆ (ดูความเห็นของ เสน่ห์, 2521; นิธิ, 2524; อาณันท์, 2537 เป็นต้น)

ภาคที่สอง: พัฒนาการของการศึกษาวิจัยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรัฐ-รัฐบาลไทยในแง่มุมต่างๆ

ในการประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมือง เน้นเรื่องรัฐและรัฐบาลไทยในส่วนที่สองนี้ ผู้เขียนได้ดำเนินการวิจัยในทางปฏิบัติโดยจัดทำหัวเรื่องขึ้นรวม 18 หัวข้อ (ดูรายละเอียดจากงานวิจัย) เพื่อเป็นเครื่องช่วยการค้นคว้า บ่งชี้ทิศทาง และประเมินงานอย่างไรก็ดี ในการสรุปภาพรวมในที่นี้ ซึ่งต้องการอภิปรายปัญหาในภาพกว้างๆ ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า เราสามารถพิจารณาโดยการรวมหัวเรื่องต่างๆ ดังกล่าวเข้าด้วยกัน แล้วแบ่งใหม่ ดังนี้

1. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนบน ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง รัฐไทย, สถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, กฎหมาย, นโยบายต่างประเทศ, วัฒนธรรมทางการเมือง และเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

2. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนกลาง ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง พรรคการเมือง, การเลือกตั้ง, กลุ่มผลประโยชน์, ข้าราชการ (บางส่วน), ตำรวจ และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

3. การศึกษาที่เน้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสถาบันโครงสร้างส่วนล่าง ได้แก่ การศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง การปกครองท้องถิ่น, วัฒนธรรมทางการเมือง (บางส่วน), ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน), ชนกลุ่มน้อย, สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์, และการศึกษา "การเมือง" ในรูปแบบศิลปะอื่นๆ

แน่นอนว่า การจัดแบ่งกลุ่มของหัวข้อการศึกษาออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ๆ ข้างต้น ย่อมมีประเด็นที่สามารถโต้เถียงและวิพากษ์วิจารณ์ได้มาก ว่าจัดแบ่งกลุ่มด้วยเหตุผลอะไร ทำไมหัวข้อนี้หัวข้อนี้ จึงจัดอยู่ส่วนนี้ และทำไมไม่จัดอยู่ส่วนอื่นๆ ทำไมบางเรื่องจึงหายไป ทำไมบางเรื่องจึงถูกจัดรวมเข้าไว้ด้วยกัน ฯลฯ สรุปความคือ ทั้งหมดล้วนเป็นการใช้ "ความคิดเห็นในเชิงคุณค่า" ของผู้วิจัยเป็นเกณฑ์ในการจัดประเภทหัวข้อและจัดกลุ่มทั้งสิ้น (พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้จัดให้ "รัฐศาสตร์เชิงบรรยายและจัดพวก" เป็นหนึ่งใน 5 ประเภทของการศึกษารัฐศาสตร์แบบต่างๆ ดูพรศักดิ์, 2524: 42-69 และชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ได้เคยใช้วิธีการสะท้อน "อัตวิสัย" หรือประสบการณ์ส่วนตัวในการสำรวจสื่ออย่างสื่อสมัยและตรงไปตรงมา ดู ชัยวัฒน์, 2528: 23-37)

อย่างไรก็ดี การจัดกลุ่มหัวข้อของการศึกษาวิจัยในลักษณะดังกล่าว ผู้เขียนมีความตระหนักเป็นอย่างดีว่า เรื่องนี้มิใช่เป็นการสถาปนาองค์ความรู้ที่จริงแท้แน่นอนเกี่ยวกับองค์ภาพของประเทศไทยขึ้นแต่อย่างใด (การศึกษาวิจัยเรื่องรัฐและรัฐบาลไทย ควรจะเป็นหัวข้อวิจัยต่อไปในที่อื่น) หากเป็น "เครื่องมือ" ในอันที่จะช่วยให้เราสามารถสังเกต และมีความเข้าใจบางประการ

1. การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนบน

คำว่า "โครงสร้างส่วนบน" ของรัฐและรัฐบาลในที่นี้ ผู้วิจัยใช้อย่างกว้างๆ ให้นิยามรวมถึงหัวข้อวิจัยเฉพาะในหัวเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ รัฐไทย, สถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, ระบบกฎหมาย, นโยบายต่างประเทศ, วัฒนธรรมทางการเมือง และเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

จากการกำหนดหัวข้อของผู้วิจัยดังกล่าวข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า การศึกษาวิจัยในหัวข้อสถาบันพระมหากษัตริย์, รัฐบาล, ข้าราชการ, ทหาร, ตำรวจ, รัฐสภา, ระบบกฎหมาย, และนโยบายต่างประเทศ น่าจะถือเป็นหัวข้อการศึกษา "เก่า" ที่มีแต่เดิม ในขณะที่หัวข้อ รัฐไทย, วัฒนธรรมทางการเมือง และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง จัดเป็นหัวข้อการศึกษาวิจัย "ใหม่" ที่เพิ่งมีการถกเถียงกัน และจัดวางระบบแนวความคิดในสังคมไทย

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เน้นความสัมพันธ์ของสถาบัน มีปรากฏให้เห็นในการศึกษาวิจัยของชาวต่างประเทศและไทยจำนวนหนึ่ง (ดูการศึกษาของ Kusol Varophas ของ Kosol Srisang ของ Klaus Wenk ของ Walter F. Vella กับงานวิจัยของ David B.J. Adams เป็นต้น)

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 มีผลงานภาษาไทยที่ศึกษาสถาบันพระมหากษัตริย์ปรากฏอยู่ในงานที่เป็นงานประพันธ์ การวิจัย และคำบรรยายต่างๆ เป็นจำนวนมาก และได้มีการคลี่คลายตัว

ไปในช่วงทศวรรษที่ 2520 ซึ่งมีข้อที่น่าสนใจเกิดว่า ได้มีการเปลี่ยนแปลงใน "ฐานคติ" ที่แม้ว่าจะเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ก็มีความสำคัญอย่างยิ่ง ในระหว่าง การดำรงอยู่ของฐานคติเดิมที่พิจารณาว่า พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินเจ้าชีวิตมาแต่สมัยโบราณ กับแนวคิดใหม่ที่พิจารณาว่า โดยแท้ที่จริงแล้ว พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ก็มีข้อจำกัดอย่างมาก (ไม่ใช่การถูกจำกัดโดยหลักทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักปรัชญาทางการปกครอง) โดยอำนาจของคนกลุ่มอื่นๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ในขณะที่การศึกษาแบบเดิม ได้เน้นความเป็น "พระเจ้าแผ่นดินเจ้าชีวิต" อันเป็นหลักการของการเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (absolute monarchy) แต่การศึกษาในอีกแนวหนึ่งกลับตระหนักว่า พระมหากษัตริย์ของไทยทรงเป็น "ราชาธิปไตยที่มีอำนาจจำกัด" (limited monarchy) เสียเป็นส่วนมาก

อนึ่ง เป็นที่น่าสนใจว่า ในขณะที่การศึกษาของนักวิชาการไทย และงานที่เป็นภาษาไทยมักเน้นเรื่องราวของ "กษัตริย์ในอดีต" โดยมีการศึกษาเรื่องราวของกษัตริย์ในสมัยปัจจุบันหรือเรื่องราวเกี่ยวกับรัชกาลที่ 8-9 น้อยมาก แต่กลับปรากฏว่าได้มีการศึกษาของชาวต่างประเทศเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในช่วงปัจจุบันขึ้นแทน ที่สำคัญได้แก่ ผลงานของ Rayne Kruger (1964), Nicholas Tarling (1976), Frank E.Reynolds (1978), B. Lockhart (1990), Christine E.Gray (1991), David Streckfuss (1993, 1995 และ 1996) รวมทั้งโดยผลงานของ Kevin Hewison (1997) เป็นต้น

จากการพิจารณาตัวอย่างหัวข้อการศึกษารัช "เก่า" ที่สำคัญอย่างยิ่งข้างต้น เราคงจะคาดเดา "แบบแผน" บางประการได้ว่า การศึกษารัชหัวข้อแบบนี้ ไม่ได้เริ่มต้นจากความว่างเปล่า หากแต่จะมี "ฐานคติ" แนวคิด มโนทัศน์บางประการ ฯลฯ เป็นฐานดำรงอยู่ก่อนแล้ว การศึกษาในช่วงเวลา 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมาเสียอีก จะเป็นผู้นำเอาฐานคติเดิม แนวคิดเดิม มโนทัศน์เดิม ฯลฯ มาขยายความ เสริมต่อ ประยุกต์ใช้ เป็นกรอบการวิจัย ฯลฯ นี่ต้องนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ "วิวัฒนาการ" ซึ่งภายในไม่ช้า ก็จะเกิดการก่อชิบายที่แตกแขนงไปจากเดิม แยกไปจากของเดิม หรืออาจถึงขั้น เกิดมีก่อชิบายใหม่ ที่สามารถประชันขันแข่ง และท้าทายก่อชิบายในแบบเดิมๆ ในท้ายที่สุด

การศึกษาเรื่องรัฐบาล รวมทั้งระบบข้าราชการ-ทหาร นับเป็นอีกตัวอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความคลี่คลายตัวในแบบแผนเดียวกับเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ข้างต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวข้อวิจัยเรื่อง "รัฐบาล" นั้นมีความคาบเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างมาก การศึกษาในแบบเดิมๆ ซึ่งเป็นกระแสหลักของการศึกษาเรื่อง "รัฐบาล" ด้วยนั้น จึงเห็นภาพรัฐบาลไทยว่า มีการรวมศูนย์อำนาจอย่างเข้มแข็ง รัฐบาลมีอำนาจเด็ดขาดมาโดยตลอด สามารถประกาศใช้นโยบายใดก็ได้ตามแต่ยุคสมัย การดำเนินนโยบายมีผลในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง (เพราะรัฐบาลมีอำนาจเด็ดขาด) และมักมีการใช้อำนาจที่เด็ดขาด (คือกำลังอำนาจของทหาร) เข้าจัดการกับอำนาจของรัฐบาลเดิม

แนวคิดดังกล่าว ได้รับการอธิบายอย่างเป็นระบบโดยงานของ Fred W.Riggs ว่า

ด้วยการเมืองในระบอบอำมาตยาธิปไตย โดยงานของ David Wilson และของธวัช มกรพงศ์ (Thawatt Mokraperong, 1973) ซึ่งแสดงความสับสนของ "ฐานคิด" ว่าด้วยรัฐบาลรวมศูนย์อำนาจ มีอำนาจเด็ดขาด และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองโดยใช้กำลังของไทย

โดยภาพการรับรู้เช่นนี้ รัฐบาลไทยจึงเปรียบเสมือน "เครื่องจักร" ที่สามารถดำเนินงานทางการเมือง ดำเนินนโยบาย การบริหารราชการ และแก้ปัญหาได้ในทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การจัดระบบการศึกษา (อาทิเช่น วุฒิชัย, 2512; ณรงค์ พ่วงพิศ, 2514; ระลึก, 2521; Wyatt, 1969) การจัดระบบทหาร (อาทิเช่น ภารดี, 2518; จิตราภรณ์, 2520; Battye, 1974) การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง (อาทิเช่น ไพฑูรย์, 2515; ณรงค์ นันทอง, 2519; Tej, 1977) การปฏิรูปกฎหมาย (เช่น นพรัตน์, 2520) การใช้งบประมาณแผ่นดิน (เช่น พรเทัญ, 2517; สุทธาคา, 2524) การรวบรวมรายได้แผ่นดิน (เช่น สุมาลี, 2524) การแก้ปัญหาของชาวนา (เช่น สมชาย, 2521) การใช้นโยบายชาตินิยม (เช่น ไพฑูรย์, 2522) การใช้นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจ (เช่น ผาณิต, 2520; จารึก, 2529) เป็นต้น

แต่ในอีกด้านหนึ่ง เราก็ได้แลเห็นตลอดมาว่า "รัฐบาลไทย" นั้น ประสบกับวิกฤตการณ์ และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันมาเป็นระยะ ซึ่งน่าจะสะท้อนให้เห็นว่า ภาพที่เรามองว่ารัฐบาลไทยนั้นเปรียบเสมือน "เครื่องจักร" ที่รวมศูนย์อำนาจ และมีอำนาจเด็ดขาดนั้น น่าจะเป็นภาพที่เป็นปัญหา คือมีความ "เกินจริง" อยู่ไม่น้อย ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาที่ติดตามมา (ในสมัยนี้) ว่า จะจัดการกับงานวิจัยให้เกิดมีความสมดุลย์ในระหว่างคำอธิบายทั้งสองด้านได้อย่างไร คือ เป็นทั้งรัฐบาลที่รวมศูนย์อำนาจ และมีอำนาจเด็ดขาด (หรืออำนาจนิยม) ในขณะเดียวกัน ก็เป็นรัฐบาลไม่ค่อยมีเสถียรภาพ สามารถเปลี่ยนแปลงโดยช่องทาง "ที่ไม่ปกติ" ได้เสมอๆ (ดู อาทิเช่น การศึกษาของ Chai-Anan and Sukhumbhand, 1987) หรือในอีกทางหนึ่ง ผู้เขียนเห็นว่า เราคงพิจารณาว่าวิวัฒนาการและความขัดแย้งทางการเมืองนั้นเป็นของคู่กัน คือ เป็นกระบวนการทัศน์ (paradigm) ของการศึกษามืองไทยแทนกระบวนการทัศน์แบบเดิม ซึ่งพิจารณาการเมืองไปในทางที่เป็นเอกภาพและผสมกลมกลืน (ทางเลือกนี้ ศึกษาได้จากงานของ Thak, 1976 และ และโดยงานของ David Morell and Chai-Anan, 1981) หรือในอีกทางหนึ่ง เราคงต้องพิจารณา "รัฐบาลไทย" ในแง่มุมใหม่ว่ามีปฏิสัมพันธ์อยู่แล้วกับภาคธุรกิจ และภาคสังคม มิใช่เป็นการเมืองที่อยู่ในมือของภาคราชการแต่เพียงประการเดียว (Anek, 1992)

ทางเลือกในอีกทางหนึ่ง คือ การพิจารณาการสร้างสถาบันทางการเมืองไทยว่ายังคงอยู่ในขั้น "เตรียมการ" (เสนห์, 2529 และ Pisan, 1988) นั้นหมายความว่า ผู้คน พลเมือง และชนชั้นนำของไทยยังคง "ผูกพัน" กันเป็นกลุ่มในแบบปฐมนิเทศ หรือเหนือชั้นปฐมนิเทศเล็กน้อย ในขณะที่สถาบันการเมืองระดับเบื้องต้น อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของรัฐและรัฐบาล มีความอ่อนแอ และดำรงอยู่แต่เพียง "เปลือกนอก" (คือเป็นเรื่องของ form มากกว่า substance)

อย่างไรก็ดี พิจารณาเฉพาะคำอธิบายตามตัวแบบ "อำมาตยาธิปไตย" ซึ่งมีผลต่อการศึกษา และค้นคว้าวิจัยในหัวข้อเฉพาะเรื่อง "ข้าราชการ ซึ่งหมายรวมถึงทหารและตำรวจกับการ

เมือง" ด้วยนั้น เป็นที่น่าสังเกตเพิ่มเติมว่า ในประการแรก การศึกษาเรื่องทหาร กับข้าราชการ การได้รับความสนใจและเป็นจุดเน้นของการศึกษาวิจัยมากที่สุด ในขณะที่การศึกษาวิจัยเรื่อง "ตำรวจ" นั้นแทบจะไม่ได้รับความสนใจจากแวดวงวิชาการรัฐศาสตร์ไทยเลย

การเปลี่ยนแปลงที่พบได้ในการศึกษาเรื่องข้าราชการและทหาร ในประการแรก พบว่ามีความสนใจที่จะศึกษาความขัดแย้งภายในระบบราชการมากขึ้น และในอีกประการหนึ่ง คือมีการศึกษาความคิด อุดมการณ์ จิตสำนึก ฯลฯ ของข้าราชการและทหารเสริมเข้าไปในอีกมิติหนึ่ง

ในส่วนของการศึกษาวิจัยหัวข้อระบบกฎหมาย รัฐสภา และนโยบายต่างประเทศ ซึ่งในชั้นที่จริงแล้ว ควรนับว่ามีความสำคัญ อีกทั้งเป็นหัวข้อการศึกษาวิจัย "เก่า" คือมีการศึกษาในแบบเดิมๆ ร่องรับเป็นฐานอยู่แล้ว แต่ลักษณะวิวัฒนาการนั้น อาจกล่าวได้ว่า แตกต่างจากวิวัฒนาการของหัวเรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาล ระบบราชการ และทหารอยู่บ้าง กล่าวคือ ในประการแรก เข้าใจว่าหัวข้อทั้งสาม แม้ว่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับการเมืองในระดับชาติทั้งสิ้น แต่ก็เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ "ไม่มากนัก" และเรื่องนี่ก็เป็นข้อสันนิษฐานถึงสาเหตุที่ทำให้หัวข้องการวิจัยเรื่อง "รัฐสภากับการเมืองของไทย" และ "กฎหมายกับการเมืองไทย" เป็นหัวข้อที่มีการวิจัยในทางปฏิบัติที่น้อยกว่าหัวข้อ "ข้าราชการ และทหารกับการเมืองไทย" ในเชิงเปรียบเทียบ ยกเว้นในช่วง 5-6 ปีที่ผ่านมา โดยความพยายามของนักวิชาการ และปัญญาชนบางกลุ่ม ซึ่งต้องการศึกษา เข้าใจ พัฒนา และปรับปรุงระบบรัฐสภาของไทยให้มีความเข้มแข็ง จึงได้มีผลงานการศึกษาเพิ่มมากขึ้น ทั้งโดยงานที่เป็นตำรา บทความวิชาการ และโดยงานวิจัยของนักศึกษาระดับชั้นปริญญาโท (ดูตัวอย่างเช่นงานของ บวรศักดิ์, 2537; แก้วสรร และ สุรพล 2537; กิตติศักดิ์, 2537; วรพจน์, 2538; กิตติศักดิ์, 2539; สมคิด, 2539; จรัส, 2540 เป็นต้น)

ประการที่สอง การศึกษาในหัวข้อ กฎหมายไทย และระบบรัฐสภาไทย (ยกเว้นหัวข้อนโยบายต่างประเทศ) มีนักวิจัยชาวต่างประเทศเข้ามามีส่วนร่วมน้อยมาก (ในเชิงเปรียบเทียบกับหัวข้อศึกษาวิจัยเรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาล ข้าราชการ ทหารกับการเมือง) ข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ (พิจารณารายละเอียดได้จากงานวิจัยฉบับสมบูรณ์) ไม่ว่าจะเป็นไปด้วยเหตุใด เช่น หัวข้อเรื่องไม่เป็นที่น่าสนใจ ฯลฯ ได้ส่งผลให้การศึกษาวิจัยในหัวข้อเรื่องทั้งสอง คือ ระบบกฎหมาย และระบบรัฐสภาไทย แม้ว่าจะมีความสำคัญต่อการเข้าใจระบบการเมืองไทย แต่ผลของการศึกษาก็ไม่มี "ความมั่งคั่ง" เท่าที่ควร

ในประการต่อมา ถ้าหากนักวิจัยชาวต่างประเทศเข้ามามีส่วน "ค้นคว้าวิจัย" ในเรื่องกฎหมาย และระบบรัฐสภาของไทย "น้อยมาก" แล้ว เราจะอธิบายได้อย่างไร เกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของแวดวงวิชาการกฎหมาย รวมทั้งความเคลื่อนไหวในแวดวงวิชาการความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งจะมีกิจกรรมที่คึกคักมากในช่วงทศวรรษที่ 2530 ในทัศนะของผู้เขียนปรากฏการณ์ดังกล่าว สามารถเข้าใจ และอธิบายได้ หากจะพิจารณาสถานะและบทบาทของนักวิชาการไทยตามบริบทที่เป็นมาว่า มีความสัมพันธ์กับชุมชนทางวิชาการต่างประเทศ หรือโลกภายนอกอยู่ตลอดเวลา (เหมือนดังที่แนวคิดการพัฒนาทางการเมือง เคยมีอิทธิพลต่อนักวิชาการ

ไทยในสมัยทศวรรษที่ 2510) และในช่วงเวลานี้ ก็เป็นเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดเรื่องกฎหมายมหาชน สิทธิรัฐธรรมนูญนิยม กฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญ (มิใช่กฎหมายใดๆ) ศาลรัฐธรรมนูญ (มิใช่คณะตุลาการรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นองค์กรเดิม) สิทธิเสรีภาพของพลเมือง (ไม่ใช่ของประชาชน ซึ่งเป็นของเดิม) ฯลฯ กำลังเป็นแนวคิดที่มีพลัง และได้กลายเป็น "เครื่องมือ" สำคัญของการปฏิรูปทางการเมือง กระนั้นก็ตาม แนวคิดและหลักการเหล่านี้ จะกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการค้นคว้าวิจัยของสังคมไทยได้ หรือไม่ ยังคงเป็นคำถามที่ต้องการเวลาพิสูจน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในวงการนักกฎหมายของไทย ซึ่งมีแบบธรรมเนียมการปฏิบัติที่จะไม่ก้าวข้ามมาศึกษา "ประวัติศาสตร์" และพัฒนาการทางการเมืองของไทยโดยตรง

กล่าวโดยสรุปรวบรัด เฉพาะการศึกษาที่เกี่ยวกับโครงสร้างส่วนบนของประเทศไทยแล้ว คงพอกล่าวได้ว่า มีการศึกษาเรื่องรัฐไทยอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจจัดได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่

(1) กลุ่มที่พิจารณาว่า "รัฐไทย" เป็นรัฐรวมศูนย์อำนาจเด็ดขาด หรือในอีกนัยหนึ่งคือ รัฐไทยมีอำนาจที่สูงสุดเด็ดขาดมาช้านาน ฐานคิดนี้ อาจแบ่งออกเป็น สองแนวทางการศึกษา (ซึ่งในอันที่จริง มีการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างมากด้วย) ได้แก่ (ก) กลุ่มที่ใช้แนวคิดของมาร์กซ์ และฝ่ายซ้ายใหม่ (neo-marxism) ซึ่งจะอธิบายรัฐไทยว่า เป็นรัฐศักดินาบ้าง เป็นรัฐราชาศักดินาบ้าง ออกบ้าง เป็นสังคมพลังน้ำบ้าง และเป็นรัฐของวิธีการผลิตแบบเอเชียบ้าง กับ (ข) กลุ่มที่ใช้แนวคิดทฤษฎีของแมกซ์ เวเบอร์ ซึ่งอธิบายรัฐไทยว่าเป็น สังคมราชูปถัมภ์ (patrimonial society) หรือ เป็นรัฐราชูปถัมภ์ (patrimonial state) บ้าง เป็น รัฐราชการบ้าง เป็นรัฐศักดินาแบบไทยบ้าง และเป็นรัฐของสังคมเพาะปลูกข้าว บ้าง

(2) โดยอิทธิพลสืบเนื่องมาจากกระบวนการพัฒนา และแนวคิดทฤษฎีการพัฒนาทางการเมือง ได้มี การปรับแนวคิดจากส่วนหนึ่งส่วนใดของข้อแรก มาสู่แนวคิดใหม่ว่า รัฐไทยมีลักษณะเป็นรัฐที่เน้นการพัฒนา (developmental state) ด้วย พัฒนาการนี้เห็นได้ชัดนับตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา トラาจนปัจจุบัน

การปรับตัวของแนวคิดเดิม (ไม่ว่าจะเป็นลักษณะหนึ่งใดก็ตามข้างต้น) ไปสู่แนวคิด หรือ มโนทัศน์ใหม่ว่าด้วยรัฐที่เน้นการพัฒนา ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวของการศึกษาเรื่องรัฐไทยออกไปในหลายลักษณะ ตัวอย่างเช่น ได้มีการศึกษา และสร้างบทสังเคราะห์ใหม่ว่ารัฐไทยเป็นรัฐที่เน้นทั้งการพัฒนา ความมั่นคง และประชาธิปไตย ควบคู่กันไปทั้ง 3 ด้าน (คือแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์รัฐ ของชโยนนต์ สมุทวณิช) กับอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ การเน้นบทบาท "รัฐ" ในฐานะผู้นำการพัฒนา ทั้งการพัฒนาประเทศ การพัฒนาระบบเศรษฐกิจ และการพัฒนารัฐกิจภาคต่างๆ

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า เหตุที่แนวคิดเรื่อง "รัฐ" สามารถขยายตัวออกไปได้หลายทิศทาง อันเป็นเหตุให้ทำการศึกษารวบรวมได้หลายลักษณะ กล่าวคือ เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทั้งในอดีตและสมัยปัจจุบัน ในประการสำคัญ เป็นเพราะ คำว่า "รัฐ" เองนั้นมีความหมายยืดหยุ่นจากอดีตที่แปลว่า "ส่วนทั้งหมด" (หมายถึงรัฐบาล ดินแดน ประชากร และอำนาจสูงสุด) ก็เคลื่อนมาเป็นองค์กรที่ใช้อำนาจสูงสุด คือคล้ายกับแนวคิดเรื่อง "รัฐบาล" ในสมัยเวลาปัจจุบัน

(3) ได้ปรากฏความพยายามที่จะนำเสนอแนวคิดและทฤษฎีใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดกลุ่มทฤษฎีสถาบันพหุนิยมและสถาบันใหม่ (neo-pluralist and institutionalist approaches) นับได้ว่า มีบทบาทสำคัญในการนำการศึกษาวิจัยเรื่องรัฐไทยที่ท้าทายค้ำอริบายในแบบเดิมๆ ตัวอย่างเช่น การศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ" (2532) งานของเอนก เหล่าธรรมทัศน์ (1992) งานของ Kewin Hewison (1993) และของ Peter Vandergeest (1993) เป็นต้น

การศึกษารัฐไทยในเรื่อง ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมืองไทย และหัวเรื่องวัฒนธรรมทางการเมืองไทย แม้ว่าจะมีพัฒนาการคล้ายคลึงกับการศึกษารัฐไทยหัวข้อ "รัฐไทย" แต่ในทางปฏิบัติจริง กล่าวได้ว่า มีสีสันน้อยกว่ามาก ในทางหนึ่ง คงเป็นเพราะมีแนวคิดและทฤษฎี (ในทางตะวันตกมีจำนวนมากแต่) ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้จำกัด และในประการต่อมา คงเป็นเพราะมีจำนวนนักวิจัยที่ให้ความสนใจ และลงมือทำการวิจัยอย่างจริงจังในจำนวนที่จำกัด (คือ มีปริมาณงานที่น้อยกว่าการศึกษาเรื่องรัฐไทย อยู่มาก) รวมทั้ง อาจจะเป็นเพราะ สภาพของการวิจัยเอง ซึ่งในเรื่องราวเกี่ยวกับความคิดกับอุดมการณ์ และวัฒนธรรมการเมืองไทย คงต้องการ "ข้อมูล" ของสังคมไทยประกอบเข้าไปด้วยกัน มากกว่าเรื่อง "รัฐไทย" ซึ่งแนวคิดเรื่องรัฐ มีลักษณะ "ยืดหยุ่น" คือสามารถเขียนและบรรยายในเชิง "นามธรรม" ได้มากกว่า

2. การศึกษารัฐไทยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนกลาง

การศึกษารัฐไทยในโครงสร้างส่วนกลางนี้ ผู้วิจัยพิจารณาว่า ประกอบไปด้วยหัวข้อเรื่อง พรรคการเมือง, การเลือกตั้ง, กลุ่มผลประโยชน์, ข้าราชการกับการเมือง (บางส่วน), ตำรวจกับการเมือง และความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน)

คำว่าโครงสร้างส่วนกลางนี้ ผู้วิจัยใช้ในความหมายกว้างมาจากคำว่า intermediate structure ซึ่งเป็นส่วนที่อยู่ในช่วงกลางระหว่างรัฐ กับประชาชน หรือระหว่างรัฐ กับภาคสังคม

พิจารณาจากหัวข้อวิจัยที่เป็นเครื่องบ่งชี้ข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า หัวข้อพรรคการเมือง การเลือกตั้ง ข้าราชการ และตำรวจ น่าจัดเป็นหัวข้อ "เก่า" เพราะได้มีการเขียนการสอนกันมาบ้างแล้วก่อนทศวรรษที่ 2500 ในขณะที่ หัวข้อวิจัยเรื่อง กลุ่มผลประโยชน์ กับความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง (บางส่วน) นั้น น่าจะเป็นของใหม่ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีการเขียนการสอน หรือมีการวิจัยกันมาก่อนทศวรรษที่ 2510

ในส่วนแรกคือ หัวข้อเรื่อง "พรรคการเมืองไทย" นั้น ปรากฏมีผลงานการศึกษารุ่นเก่า อย่างเช่น งานเขียนของ หยุต แสงอุทัย เรื่อง พรรคการเมือง (2490) ฯลฯ พิจารณาจากเนื้อหาของหนังสือข้างต้น คงพอเห็นได้ว่าเรื่อง "พรรคการเมืองไทย" นี้ แม้ว่าจะเป็นวิชาที่มีการเขียนการสอนในประเทศไทยมานาน (นับตั้งแต่สมัยแรกก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง) แต่สถานะของการวิจัย ก็คงเป็นเช่นเดียวกับเรื่อง "กฎหมาย-รัฐสภา" คือ มีผู้สนใจที่นำหลักการ และทฤษฎีพรรคการเมืองมาปรับใช้และทำการวิจัยค่อนข้างน้อย เข้าใจว่า ใน

ประการแรก คงเป็นเพราะพรรคการเมือง มิได้มีบทบาทสำคัญในระบบการเมืองไทยหากจะเปรียบเทียบกับระบบอำมาตยาธิปไตยของไทย ประการที่สอง ลักษณะของพรรคการเมือง เกือบทั้งหมดมีแนวโน้มเป็น "พรรคเฉพาะกิจ" รวมทั้ง ในประการที่สาม ได้แก่การที่พรรคการเมืองของไทย ไม่ได้มีตัวแทน หรือมีสาขาของพรรคในระดับท้องถิ่น ซึ่งหากจะปรับแนวคิดของพรรคการเมืองตะวันตกมาใช้อย่างเข้มงวด ก็คงต้องกล่าวว่าไม่ได้มีพรรคการเมืองที่แท้จริงเกิดขึ้นเลย

โดยฐานคติข้างต้น ได้ส่งผลอย่างสำคัญทำให้การศึกษาวิจัยเรื่อง "พรรคการเมืองของไทย" ไม่มีความมุงองงามเท่าที่ควร (ในช่วงทศวรรษที่ 2500-2510) ตราบจนถึงช่วงทศวรรษที่ 2520 เมื่อพรรคการเมืองต่างๆ เริ่มมีบทบาททางการเมืองเพิ่มมากขึ้น สามารถเจาะจอตอรองกับพลังของระบบอำมาตยาธิปไตยได้มากขึ้น จึงได้ปรากฏมีงานศึกษาวิจัยเพิ่มมากขึ้น และมีความเฉพาะเจาะจงมากขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2530 (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับวิทยานิพนธ์ปริญญาโท) กระนั้นก็ตาม การศึกษาที่ผ่านมา รวมทั้งบรรยากาศทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงหลังปี พ.ศ. 2535 ได้แสดงให้เห็นสาธารณชนตระหนักว่า ตำแหน่งผู้นำทางการเมืองของประเทศ คือ นายกรัฐมนตรีได้เปลี่ยนจากที่เคยครอบครองโดยผู้นำของกลุ่มทหารและข้าราชการ ไปสู่ผู้นำของหัวหน้าพรรคการเมืองไปแล้ว เรื่องนี้เป็นโจทย์คำถามการวิจัยใหม่ ซึ่งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 กล่าวคือ ได้มีการศึกษาวิจัยกันในจำนวนที่พอสมควรถึงปัญหาว่าด้วยการควบคุม ตรวจสอบ ลงโทษ การให้เงินอุดหนุน การพัฒนาพรรคการเมืองให้สนองตอบต่อประชาชน ฯลฯ

อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาเรื่องพรรคการเมืองไทย ได้เริ่มต้นและพัฒนาขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2520 ด้วยความคิดความรู้สึกว่าพรรคการเมืองนั้นเป็น "สถาบันการเมือง" ที่สำคัญจึงควรมีการส่งเสริมและสนับสนุนให้เติบโตใหญ่ แต่ครั้นเมื่อมาถึงช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 ความคิดความรู้สึกดังกล่าว ก็ดูจะแปรเปลี่ยนไป โดยพิจารณา "พรรคการเมือง" ว่าเป็นมีความสำคัญก็จริง แต่ก็ดูจะเป็นปัญหา และเป็น "ผู้ร้าย" ทางการเมืองที่ต้องปรับปรุงแก้ไข

สถานภาพของการตั้งโจทย์การวิจัย และการดำเนินการวิจัยโดยที่มึความคิดความรู้สึกเป็นฐานคติในลักษณะดังกล่าว พบได้ในการศึกษาวิจัยเรื่อง "การเลือกตั้งของไทย" เช่นเดียวกัน เนื่องด้วย การเลือกตั้งเปรียบเสมือนเป็น "หัวใจ" ของการวิจัยเรื่องพรรคการเมือง

แน่นอนว่า พัฒนาการของการศึกษาวิจัยทั้งในหัวข้อพรรคการเมือง และการเลือกตั้ง ได้ก่อให้เกิดความมุงองงาม และมีความรู้ความเข้าใจใหม่เกิดขึ้นในระดับหนึ่ง อย่างชนิดที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อนในช่วงทศวรรษที่ 2490-2510 กระนั้นก็ตาม ความรู้ความเข้าใจนี้ ได้พุ่งเป้าไปที่การจัดความสัมพันธ์ระหว่างพรรคการเมืองกับรัฐ หรือรัฐบาล เป็นสำคัญ ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างพรรคการเมือง และการเลือกตั้ง กับประชาชน และสังคม ดูจะเป็นเรื่องที่ไม่ได้รับความสนใจกันน้อยมาก เราพอทราบเท่านั้นว่า ได้มีพัฒนาการของ "ระบบห้วคะแนน" เกิดขึ้น แต่ระบบดังกล่าวนี้ มีลักษณะอย่างไร เหมือนกันทั่วประเทศหรือไม่ สัมพันธ์กับน้กการเมืองอย่างไร น้กการเมืองมีระบบการบริหาร "ห้วคะแนน" อย่างไร ระบบการบริหารดังกล่าวมีกี่ระบบ นอกจากห้วคะแนนแล้ว มีระบบอื่นๆ อีกหรือไม่ ห้วคะแนนกับผู้ช่วยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และผู้ติดตามต่างกัน

อย่างไร ผู้ให้การสนับสนุนทางการเงิน เป็นตัวคะแนนด้วยหรือไม่ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาที่จะช่วยให้เราเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างส่วนกลาง กับสังคมและประชาชน กล่าวได้ว่า ยังมีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าน้อยในเชิงเปรียบเทียบ

เมื่อผู้วิจัยกล่าวว่า การศึกษาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งของไทยมี "ปัญหา" นั้น ผู้วิจัยมีเหตุผลที่ขออธิบายเพิ่มเติมอย่างน้อยในสองประการ หนึ่ง คือการใช้แนวคิดทฤษฎีว่าด้วยพรรคการเมือง และการเลือกตั้งของประเทศตะวันตกยุคใหม่ เพื่อการศึกษาการเมืองไทย ซึ่งยังคงอยู่ในสภาพคล้ายกับยุคเก่าต่อกับยุคใหม่ของประเทศตะวันตก จึงทำให้เกิดปัญหาและข้อขัดข้องเป็นจำนวนมาก ในทางตรงข้าม หากผู้วิจัยตระหนักว่า ทฤษฎีเรื่องพรรคการเมืองและการเลือกตั้งที่เราใช้อยู่ นั้น อันที่จริงก็มี "เวลา" กำกับอยู่ อย่างเช่น หากเราเปลี่ยนไปใช้ทฤษฎีรุ่นเก่าของตะวันตกเมื่อ 100-200 ปีที่ผ่านมา เราก็คงแลเห็นปัญหาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งในอีกแบบหนึ่ง

ประการที่สองคือ หากการศึกษาเรื่องพรรคการเมือง และการเลือกตั้งมี "ปัญหา" อย่างมากจริงๆ ปัญหานั้น ก็คงไม่ได้อยู่ที่ระดับยอด คือตัวหน้าพรรค กับแกนนำของพรรคสองสามคนเท่านั้น หากคงเป็นปัญหาที่มาจากรากฐาน ซึ่งอยู่ "ภายใน" และสัมพันธ์กับภาคสังคม และสัมพันธ์กับประชาชน มากกว่าจะสัมพันธ์กับรัฐ หรือรัฐบาล นี่เป็นปัญหา ซึ่งผู้วิจัยแลเห็นว่า การศึกษาเรื่องดังกล่าวนี้ ยังมีจุดอ่อนอยู่มากพอสมควร

ในอันที่จริง ความสนใจในกลไก สถาบัน องค์การ ฯลฯ ที่เป็นโครงสร้างส่วนกลาง ที่ค่อนข้างน้อย มิได้เป็นปัญหาแต่เฉพาะเรื่องพรรคการเมือง กับการเลือกตั้ง หากแต่เป็นปัญหาหลักของการศึกษาระบบราชการของไทยเองด้วย กล่าวคือ มีงานการศึกษาริชัยที่ว่าด้วย ข้าราชการระดับกลาง ในการปฏิบัติงานในพื้นที่ต่างๆ ในระดับภูมิภาค ตลอดจนการให้บริการ เกือบฯ ทั่วทุกตัวตรวจสุขภาพ จับกุม ฯลฯ ในจำนวนที่ค่อนข้างน้อยมาก

อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับโครงสร้างส่วนกลางของประเทศไทย ได้มีพัฒนาการและขยายความออกไปอย่างกว้างขวางยิ่ง โดยอิทธิพลของแนวคิดเรื่อง "กลุ่มผลประโยชน์" (Interest Group) ซึ่งเป็นแนวคิดใหม่ ที่มีการเรียนการสอนในช่วงปลายทศวรรษที่ 2500 และกลายเป็นหัวข้อวิจัยใหม่ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2510 เป็นต้นมา จนปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้ เราอาจจัดเป็นแบ่งกลุ่มตามลักษณะของเนื้อหา และวิธีการศึกษาได้ 3 กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้ (1) การศึกษาที่เน้นเรื่องอำนาจเป็นศูนย์กลาง (power-centered approaches) (2) การศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง (political economy) และ (3) การศึกษากลุ่มผลประโยชน์โดยอาศัยแนวคิดและทฤษฎีพหุสังคม (pluralist theories)

สรุปความแล้ว คงพอจะเห็นได้ว่า การศึกษาริชัยในหัวข้อ "กลุ่มผลประโยชน์" ได้มีการขยายตัวออกไปอย่างมากในประเด็นหัวเรื่องเฉพาะ และในแนวทางการวิเคราะห์แบบต่างๆ ซึ่งนับเป็นส่วนที่มีความมั่งคั่ง และก้าวหน้าอย่างมากต่อการสร้างความเข้าใจในโครงสร้างส่วนกลางของประเทศไทย กระนั้นก็ตาม เนื่องด้วย กลุ่มผลประโยชน์ของไทยมีประวัติศาสตร์ความเป็น

มาที่ไม่นานเกินกว่าหนึ่งศตวรรษอย่างหนึ่ง และโดยภูมิหลัง ส่วนมีความเกี่ยวข้องกับคนต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป็นเรื่องของคนจีนเกือบทั้งสิ้น ก็คงเป็นเหตุปัจจัยที่ต้องการ "เวลา" และการปรับความคิดและแนวมองให้กลุ่มผลประโยชน์ของไทยได้มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องสืบไป

ที่เพิ่งกล่าวมา หมายความว่า การศึกษาความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง นับว่ามีความสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจความเป็นมาของประเทศไทยในอดีต การดำรงอยู่ในปัจจุบัน และการเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์ในอนาคต เกี่ยวกับความหมาย การหน้าที่ และความชอบธรรมของโครงสร้างส่วนกลาง ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินกิจกรรมของพรรคการเมือง การเลือกตั้ง ข้าราชการระดับกลาง และการมี หรือไม่มีกลุ่มผลประโยชน์ในสังคมการเมืองไทย

พิจารณาจากงานที่ศึกษาวิจัยเรื่องความคิดและอุดมการณ์ทางการเมืองไทย เห็นได้ว่าไม่มีงานเขียนที่ได้อธิบายลักษณะที่เป็น "ส่วนรวมที่มีชีวิต" (ใช้คำศัพท์ของเอนก, 2536) ของไทยปรากฏอยู่เลย เท่าที่พอจะเทียบเคียงกันได้ อาจจะเป็นความคิดของสำนักวัฒนธรรมชุมชน [Chatthip Nartsupha "The Community Culture School of Thought" (1991)] อย่างหนึ่ง กับความคิดของปัจเจกบุคคล ซึ่งต้องการมี "อิสระ" จากรัฐ รวมทั้งต้องการให้ "สังคม" มีบทบาทสำคัญควบคู่กับรัฐ หรือมีบทบาทเหนือรัฐอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการศึกษาวิจัยในทางแนวคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง มิได้มีการเน้นความคิดที่เป็นขององค์กร สถาบัน สมาคม ชุมชน ฯลฯ ในภาพรวม ซึ่งมีกิจกรรมความเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐ กับปัจเจกบุคคล กันเลย (ดูตัวอย่างจาก Ruth MaVey Of Greed and Violence and Other Signs of Progress, n.d. ซึ่งได้วิเคราะห์ "ภาพรวม" ของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในระดับ intermediate level ของไทย)

3. การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนล่าง

การวิจัยที่เกี่ยวกับโครงสร้างส่วนล่างนี้ ประกอบด้วยหัวข้อวิจัยหัวเรื่อง การปกครองท้องถิ่น, วัฒนธรรมทางการเมือง (บางส่วน), ความคิดกับอุดมการณ์ทางการเมืองไทย (บางส่วน), ชนกลุ่มน้อย, สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์, และการศึกษา "การเมือง" ในรูปแบบอื่นๆ

พิจารณาจากหัวข้อข้างต้น คงพอเห็นได้ว่า หัวข้อเรื่อง การปกครองท้องถิ่น หัวข้อชนกลุ่มน้อย และหัวข้อสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ จัดเป็นหัวข้อเก่า ซึ่งมีการศึกษามาตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2490-2500 ในขณะที่ หัวข้อวัฒนธรรมการเมือง หัวข้อความคิดและอุดมการณ์การเมือง กับหัวข้อการเมืองในรูปแบบอื่นๆ จัดเป็นหัวข้อใหม่ ซึ่งสองหัวข้อแรกถือกำเนิดในทศวรรษที่ 2510 และหัวข้อสุดท้าย ได้มีพัฒนาการขึ้นอย่างเป็นรูปร่างในช่วงทศวรรษที่ 2520

ในส่วนของหัวข้อการวิจัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย ดังได้กล่าวมาข้างแล้ว (ภาคที่หนึ่ง) ว่าเป็นหัวข้อที่มีการศึกษาวิจัยกันโดยทั่วไปในช่วงทศวรรษที่ 2590-2500 แต่ครั้งถึงช่วงทศวรรษที่ 2510 การศึกษาวิจัยหัวข้อดังกล่าวกลับมีความสำคัญน้อยลง ทั้งๆ ที่เป็นยุคสมัยที่การปกครองระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทยกำลังเป้งบาน และต่อมา จะด้วยสาเหตุใดก็

ตาม ทั้งในทางวิชาการ และในทางสังคมการเมือง ปรากฏว่าการศึกษาริขัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นได้หวนกลับมามีความสำคัญอีกครั้งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2520 ตราบจนปัจจุบัน

ลักษณะและพัฒนาการของการศึกษาริขัยในหัวเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย เป็นที่สังเกตได้ว่า มีความเป็นไปใน 3 ลักษณะ หนึ่ง ได้แก่ ความสนใจที่จะศึกษาการก่อตัวของการปกครองหัวเมือง หรือจังหวัดในระบบใหม่ ซึ่งภาษาทางกฎหมายปกครองเรียกว่า "การปกครองส่วนภูมิภาค" การศึกษาทั้งโดยนักรัฐศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ ในประเด็นปัญหาว่าด้วยกำเนิดและพัฒนาการของการปกครองส่วนภูมิภาคนี้ คงต้องได้รับการพิจารณาอย่างวิพากษ์วิจารณ์พอสมควรว่าเป็นการศึกษาที่เน้น "รัฐบาลกลาง" เป็นสำคัญมากกว่าจะศึกษาท้องถิ่นต่างๆ โดยตัวของตัวเอง และในทางแนวคิดแล้ว ก็เน้นความชอบธรรมของหลักการ "แบ่งอำนาจ" (concentration) จากรัฐบาลกลาง มากกว่าจะเน้นหลักการปกครองตนเองของประชาชน

สอง เป็นการศึกษาที่เน้นหน่วยการปกครองท้องถิ่น "นิติบุคคล" ตามกฎหมายปกครอง โดยนักรัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ ในขณะที่ ในประการที่สาม การศึกษา "ท้องถิ่น" ในรูปแบบธรรมชาติ และที่ "ไม่เป็นทางการ" ในท้องถิ่นของไทย ปรากฏว่าเป็นหัวเรื่องย่อยที่ได้รับความสนใจ และมีนักวิจัยจากสาขาต่างๆ เข้าทำการวิจัยเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เริ่มจากงานของนักวิจัยชาวต่างประเทศ ทางด้านสังคมวิทยา มนุษยวิทยา เป็นสำคัญ

อย่างไรก็ดี มีข้อที่น่าสังเกตบางประการเกี่ยวกับ การศึกษาในหัวข้อริขัยย่อยเรื่องการปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการ ดังต่อไปนี้ หนึ่ง คือ การศึกษาเหล่านี้ได้ละข้าม หรือไม่สนใจการปกครองท้องถิ่นที่เป็นทางการมากนักกับสองคือ การศึกษาในเรื่องดังกล่าว ปรากฏว่า ได้มีความพยายามที่จะสร้าง "แนวคิด" เฉพาะขึ้นเพื่ออธิบายเรื่องท้องถิ่นไทย หรือกำลังอยู่ในช่วงที่กำลังสร้าง "ทฤษฎี" ขึ้นจากสภาพข้อเท็จจริงของท้องถิ่นในประเทศไทย ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่อง "เจ้าพ่อ" แนวคิดเรื่อง "local power" (เสนอโดย Andrew Turton) และแนวคิดเรื่อง "อิทธิพล" ในการเมืองไทย (ดู Yoshifumi Tamada "Itthipon and Amnat: An Informal Aspects of Thai Politics" Southeast Asian Studies 28:4 (March 1991): 5-16) เป็นต้น และในประการที่สามคือ นักประวัติศาสตร์การเมืองไทยมีส่วนร่วมในงานวิจัยเรื่องนี้ "น้อยมาก" ในเชิงเปรียบเทียบกับงานของนักวิจัยสาขาอื่นๆ

ข้อสังเกตข้างต้น ซึ่งสรุปจากการวิจัยเรื่องการปกครองท้องถิ่นไทย จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม มีแบบแผนที่สอดคล้องกับพัฒนาการของการวิจัยเรื่อง "ชนกลุ่มน้อย" ในประเทศไทยอย่างมาก เพราะดังที่ทราบกันโดยทั่วไป ชนกลุ่มน้อยเป็นหัวข้อการวิจัยเก่าแก่หัวข้อหนึ่ง โดยที่ในช่วง 30-40 ปีก่อน การศึกษาจะเน้นไปที่ "ปัญหา" ของชนกลุ่มน้อยในมิติต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาที่มีผลกระทบต่อ "ความมั่นคง" ของรัฐไทยจะได้รับการเน้นเป็นพิเศษ

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 จนถึงทศวรรษที่ 2520 เราได้แลเห็นว่าการศึกษาริขัยราวเกี่ยวกับชนกลุ่มน้อยของไทยมีวิวัฒนาการที่เป็นพลวัตมากขึ้น คือ มีจุดเน้นของการศึกษาที่เป็น "วิชาการ" คือเพื่อการเข้าใจ และเพื่อสร้างเครื่องมือวิเคราะห์ที่มนุษย์ที่มีความแตกต่างหลากหลาย

หลายเป็นสำคัญ กระนั้นก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาวิจัยที่สร้างความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นงานวิจัยในระดับปริญญาเอกในต่างประเทศและทำโดยชาวต่างประเทศ มากกว่าจะเป็นการศึกษาของนักวิชาการชาวไทย

ประการที่สอง คือ ในการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อยดังกล่าว ปรากฏว่า มีงานวิจัยของประวัติศาสตร์อยู่น้อยมาก เท่าที่พบนอกจากงานของไพฑูรย์ ณีกุล (Paitoon, 1984) แล้ว ก็คงมีงานของ Ronald D. Renard (1980) นั้นหมายความว่า การศึกษาในส่วนนี้ (คล้ายคลึงกับการศึกษาการเมืองที่ไม่เป็นทางการในท้องถิ่นไทย) เป็นผลงานของนักวิชาการสาขาอื่นๆ ทั้งสิ้น

ข้อสำคัญที่ควรกล่าวอีกประการหนึ่งคือ ในการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อยข้างต้น ได้ให้น้ำหนักกับการศึกษาเรื่อง "คนจีน" น้อยมาก ซึ่งต่างจากบรรณาคาสทางการเมืองและทางวิชาการในช่วง 30-40 ปีที่แล้วเป็นอย่างมาก ในทางหนึ่งแสดงให้เห็นว่า สังคมการเมือง รวมทั้งทัศนะของนักวิชาการในเวลานี้ ไม่ได้พิจารณาว่า "คนจีน" เป็นชนกลุ่มน้อยอีกต่อไป [กระนั้นก็ดี ก็พอมองงานเกี่ยวกับคนจีนปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง อย่างเช่น การศึกษาของ เกษียร เตชะพีระ (2537) และของเออีจี มูราซิม่า (2539, 2541) เป็นต้น]

ในส่วนของหัวข้อวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นหัวข้อที่สำคัญอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งในการศึกษาต้องพิจารณาทั้งด้านบทบาทของรัฐกับบทบาทของประชาชน ก็มีแบบแผนของการพัฒนาที่คล้ายคลึงกับหัวข้อชนกลุ่มน้อย กล่าวคือ แต่เดิมการศึกษามีเป้าหมายเน้นไปที่ปัญหาเรื่องความมั่นคงและการต่อต้านคอมมิวนิสต์เป็นสำคัญ แต่ครั้นถึงช่วงทศวรรษที่ 2520 เนื่องด้วยบรรณาคาสเปลี่ยนแปลงไป และโดยการฝึกฝนตามระเบียบวิธีวิจัยของการศึกษาในระดับชั้นปริญญาเอกในต่างประเทศ (ซึ่งบังคับให้ผู้ศึกษาละทิ้งเป้าหมายทางการเมืองแบบเดิมๆ) ก็ได้ทำให้การศึกษาในหัวข้อดังกล่าวมีพัฒนาการอย่างมาก อย่างไรก็ตามก็ดี เป็นที่น่าสังเกตอีกเช่นกันว่า งานที่ได้สร้างความก้าวหน้าในการศึกษาวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ไทย และคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยนั้น เป็นงานของนักวิชาการไทยเกือบทั้งสิ้น (ต่างจากการศึกษาเรื่องชนกลุ่มน้อย และการปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งเป็นงานของชาวต่างประเทศ เป็นส่วนใหญ่)

นอกจากหัวข้อวิจัย "เผ่า" ทั้งสามดังกล่าวข้างต้นแล้ว การศึกษาวิจัยเรื่องวัฒนธรรมการเมือง และความคิด-อุดมการณ์ทางการเมือง ก็มีบางส่วนช่วยก่อให้เกิดความก้าวหน้าในประเด็นที่คาบเกี่ยวกับโครงสร้างส่วนล่างของรัฐด้วย อย่างเช่น การศึกษาในแนววัฒนธรรมการเมืองแบบเดิม ได้ทำการวิจัยลงไปลึกถึง ทัศนคติและวัฒนธรรมของผู้ปกครองระดับอำเภอ มีการศึกษาอย่างเป็นระบบถึงการเรียนรูของเด็ก ในขณะที่การศึกษาคิดและวัฒนธรรมการเมืองในแนวทางใหม่ ได้วิเคราะห์ความคิดความเคลื่อนไหวของผู้คนจากระดับล่างทั้งในอดีต และในยุคร่วมสมัย

อย่างไรก็ดี การเปิดประเด็นการศึกษาแบบใหม่ๆ อย่างแท้จริง ซึ่งก็คือ "มนุษย์" เป็นแกนกลาง น่าจะได้แก่กลุ่มที่ศึกษา "การเมือง" ในความหมายใหม่ (หรือรัฐศาสตร์ทวนกระแส ชัยวัฒน์, 2526 และ 2528) การศึกษาในแนวทางนี้ ในอันที่จริงโดยหลักแนวคิดแล้ว มีส่วนที่คาบเกี่ยว และควรมีผลกระทบทั้งต่อความเข้าใจในโครงสร้างส่วนบน ส่วนกลาง และส่วนล่าง

แต่เนื่องด้วย การศึกษาในแนวทางนี้ ยังเพิ่งเริ่มต้นขึ้น มีการศึกษาวิจัยค่อนข้างน้อย รวมทั้ง มีนักวิจัยที่จัดอยู่ในแนวทางนี้ในจำนวนที่น้อยด้วย ก็คงเป็นเรื่องธรรมดา ที่จะต้องใช้เวลาที่จะพัฒนาการต่อไปอีกระยะหนึ่ง กระนั้นก็ตาม เราได้แลเห็นงานสำคัญๆ ในแนวทางนี้ปรากฏบ้างแล้ว ส่วนหนึ่งได้แก่ การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ "สตรีไทย" และอีกส่วนหนึ่ง เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากร และการต่อสู้ของชาวบ้านในด้านสิ่งแวดล้อม

อีกส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาเกี่ยวกับ "วัฒนธรรมชุมชน" และผลสืบเนื่องจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เช่น การท่องเที่ยว ฯลฯ และอีกส่วนหนึ่ง เป็นการศึกษาการเคลื่อนไหวต่อสู้ของชาวบ้าน อันเนื่องมาจากการที่ชาวบ้านตระหนักว่าตนเองเป็น "พลเมือง"

ภาคสาม บทสรุป: จากการดำรงอยู่แบบ "เอกเทศ" ผู้การมีปฏิสัมพันธ์อย่างสร้างสรรค์?

จากการสำรวจเข้าไปในพรมแดนของการศึกษาวิจัยทั้งสองด้านข้างต้น เราคงแลเห็นได้ว่า พัฒนาการของความรู้ทางรัฐศาสตร์โดยภาพรวม กับการศึกษาในเชิงปฏิบัติ ซึ่งแบ่งเป็นหัวข้อย่อยๆ นั้น มีความสัมพันธ์กัน มีผลกระทบต่อกัน และเกี่ยวพันกัน ในระดับที่น้อยบ้าง มากบ้าง

ผู้วิจัยเห็นว่า อุปสรรคที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้การศึกษาวิจัยเรื่อง "รัฐและรัฐบาลไทย" ซึ่งกระทำมาจากทั้งสองส่วน คือจากทั้งในทางหลักแนวคิด หรือหลักวิชา กับการศึกษาภาคปฏิบัติที่ไม่สามารถพัฒนา หรือองงามขึ้นได้ มีที่มาจาก ฐานคิดที่ผิดพลาด อย่างน้อย 2 ประการด้วยกัน กล่าวคือ หนึ่ง ได้แก่ ฐานคิดที่แยกองค์วิชาความรู้ออกเป็นส่วนๆ และเป็นการแยกแบบเด็ดขาด ถึงขนาดที่ไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน คือ ไม่พยายามละข้ามเข้าไปในพรมแดนของสาขาอื่นๆ

กับสอง คือภาษา เพราะถึงแม้ว่าแต่ละฝ่ายจะพยายามข้ามไปในสาขาอื่นๆ เราก็คงต้องยอมรับว่า แต่ละสาขาวิชาล้วนมีแนวคิด ทฤษฎี มุมมอง วิธีวิจัย และที่สำคัญคือ "ภาษา" ของตนเอง ซึ่งทุกฝ่ายคงไม่สามารถละทิ้งระเบียบวิธี (discipline) ของตนเองลงไปได้ แต่อาจเรียนรู้ ผักผ่อน และแลกเปลี่ยนกันได้ ยกเว้นแต่การใช้ "ภาษา" ซึ่งถ้าหากมีลักษณะเป็นภาษา "ส่วนตัว" (idiosyncratic) อย่างมาก การมีปฏิสัมพันธ์กันก็คงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นไม่ได้ (อุยศ และอัมมาร์, 2541 คำดังกล่าวเป็นของอัมมาร์ สยามวาลา อยู่ในหน้า 137)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาสถานการณ์ภาพของความรู้ในที่นี้ ซึ่งเน้นภาพที่เป็น "พัฒนาการ" ก็ได้แสดงให้เห็นว่า หลักแนวคิดต่างๆ ทั้งหลายเมื่อแรกเข้ามาสู่สังคมการเมือง ก็ล้วนเข้ามาที่ "หน้าประตูบ้าน" ทั้งสิ้น การที่จะเข้ามาสู่ "ข้างใน" บ้านเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยเวลา และการลงแรงหรือความพยายามที่จะทำการวิจัยเรื่องราวของสังคมการเมืองเท่าที่ควร ดังตัวอย่าง เช่น แนวคิดเรื่องพัฒนาการทางการเมือง วัฒนธรรมการเมือง ฯลฯ ได้กระทำสำเร็จมาแล้ว

แน่นอนว่า ยังมีแนวคิด หรือหลักวิชาอีกเป็นจำนวนมาก เช่น ประชาสังคม ความรู้ความเข้าใจเรื่องสถาบันสังคมในระหว่างรัฐ กับบุคคล (intermediate level) แนวคิดเรื่องเสรีภาพ ความเสมอภาค การเมืองมนุษย์ สัมพันธภาพทางอำนาจ ที่ดินสาธารณะ (ที่ไม่ใช่ของรัฐ)

วลา กล่าวได้ว่า ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการ "ถ่ายโอน" เข้ามาเป็นหัวข้อวิจัยในทางประวัติศาสตร์การเมืองไทย ปัญหาคือ เพราะเหตุใด? คำตอบหนึ่ง เข้าว่าคงเป็นเพราะแนวคิดต่างๆ เหล่านั้น บางแนวคิดอาจเป็นของใหม่ บางแนวคิดอาจยากต่อการทำความเข้าใจ หรืออาจจะไม่มี "ข้อเท็จจริง" ของไทยสอดคล้องกับความคิดนั้น จึงเป็นอุปสรรคขวางกั้น มิให้เกิดการศึกษาริวิจัยในหัวข้อดังกล่าวขึ้นได้ แต่ในอีกคำตอบหนึ่ง ซึ่งเราได้แลเห็นจากความเคลื่อนไหวในการศึกษาเรื่องรัฐไทย นั่นก็คือ แนวคิดที่เกี่ยวกับรัฐ สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาลไทยนั้น ถูกครอบงำโดยแนวคิด รัฐ สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาล ที่อำนาจรวมศูนย์อย่างเด็ดขาด (monocratic state) มาช้านาน การเคลื่อนไหวของการรับรู้อำนาจรัฐ-สถาบันกษัตริย์ และรัฐบาลในลักษณะที่มีอำนาจกระจาย (pluralist image of the state) กำลังอยู่ในช่วงเริ่มต้นขึ้น ดังนั้น การศึกษาเรื่องราวต่าง ซึ่งที่เป็นองค์ประกอบของรัฐ กลไกรัฐ สถาบันพรรคการเมือง กลุ่ม องค์กรประชาชน การปกครองท้องถิ่น ฯลฯ หากศึกษาในแบบเดิม จึงได้รับการวางน้ำหนักไว้ว่าเป็น "ส่วนขยาย" ของรัฐบาลกลาง หรือของรัฐทั้งสิ้น มิได้มีลักษณะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง ดำรงอยู่ด้วยตนเอง มีเจตจำนงของตนเอง มีสิทธิด้วยตนเอง ฯลฯ เหมือนดังที่แนวคิดในประการหลังกำลังพยายามเสนอให้แก่สังคมการเมือง และวงวิชาการไทย

ในอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเป็นผลสรุปจากการพิจารณาการศึกษาหัวข้อย่อย เราได้แลเห็นการศึกษาค้นคว้าหัวข้อย่อยต่างๆ ว่ามีพลวัตรอย่างสูงด้วยเหตุผลสองสามประการดังนี้ (1) ได้มีความพยายามลงทุนลงแรงทางสังคมของนักวิชาการในสายต่างๆ หรือในสาขาวิชาต่างๆ ที่จะสืบสานและปรับใช้หลักแนวคิดบางประการ เช่น เรื่องความคิดการเมือง (เฉยๆ) มาเป็นความคิดการเมืองไทย ฯลฯ หรือลงทุนลงแรงเพื่อที่จะจัดการกับเอกสารของทางราชการบางกลุ่ม อันเป็นผลก่อให้เกิดมีพัฒนาการและความก้าวหน้าในเรื่องต่างๆ เกิดขึ้น (2) มีการเปลี่ยนรุ่นของนักวิชาการไทยในทุกทศวรรษ ซึ่งก่อให้เกิดการศึกษาที่เพิ่มเติม หักเหแปรผัน และวิพากษ์วิจารณ์การศึกษาในรุ่นก่อนๆ ไปเป็นอันมาก และ (3) ได้แก่การวิจัยของนักวิจัยชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในหัวข้อเรื่องรัฐไทย ชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย การปกครองท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการของไทย กับหัวข้อนโยบายต่างประเทศของไทย นับว่ามีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ต่างจากการวิจัยในหัวข้อระบบกฎหมายไทย รัฐสภาไทย การเลือกตั้งไทย การปกครองท้องถิ่นทางการของไทย และคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย ซึ่งมีนักวิชาการต่างประเทศ ให้ความสนใจน้อยมาก

เชิงอรรถ

(1) ขอให้ดูตัวอย่างเช่น บันทึกของนุถุล ประจวบเหมาะ เรื่อง ชีวิตที่คุ้มค่า (2539: 18-19) ซึ่งได้กล่าวบรรยายถึงความโฝผืนของนักเรียนเตรียมอุดมศึกษา ในรุ่นของตน ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองไว้ว่า ต้องการไปศึกษาต่างประเทศเพื่อที่จะได้กลับมาทำงานช่วยแก้ปัญหาความยากจนของประชาชน และช่วยเหลือประเทศชาติ โดยที่ในสมัยนั้น การศึกษาในประเทศไทย สหรัฐอเมริกา นับว่าต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงสุดตกประมาณปีละ 5 หมื่นบาท ในขณะที่การศึกษา

ในประเทศอังกฤษจะตกประมาณปีละ 2-3 หมื่นบาท ซึ่งประหยัดกว่าแต่ไม่ค่อยสะดวกมากนัก เพราะประเทศอังกฤษประสบกับความขัดแย้งภายในหลังสงคราม นอกจากนี้ ได้แก่การศึกษาในประเทศออสเตรเลีย ซึ่งได้กลายมาเป็นทางเลือกใหม่ เพราะประหยัดอย่างมาก คิดเป็นค่าใช้จ่ายแล้วตกประมาณปีละหนึ่งหมื่นบาทเศษเท่านั้น อย่างไรก็ตาม วิศวกรกล่าวไว้ด้วยว่า ผู้สำเร็จการศึกษาจากประเทศสหรัฐอเมริกา รวมทั้งจากประเทศอังกฤษ จะได้รับเงินเดือนมากกว่าผู้สำเร็จการศึกษาจากประเทศออสเตรเลีย รวมทั้งประเทศที่อดีตเคยตกเป็นอาณานิคม เช่น ประเทศฟิลิปปินส์ เป็นต้น อย่างเช่น หากจบการศึกษาระดับปริญญาตรีจากประเทศสหรัฐอเมริกา จะได้รับเงินเดือนๆ ละ 1,600 บาท (พ.ศ. 2496) ในขณะที่หากสำเร็จการศึกษาจากประเทศออสเตรเลีย และฟิลิปปินส์ จะได้รับเงินเดือนเพียงเดือนละ 1,050 บาท เท่านั้น (นฤล, 2539:35) ซึ่งต้องนับเป็นกฎเกณฑ์ของทางราชการ และเป็นรางวัลทางสังคม ที่ช่วยส่งเสริมให้ระบบการศึกษาแบบสหรัฐอเมริกามีความ "สูงส่ง" มากยิ่งขึ้นไปอีกในสายตาของประชาชนคนไทยทั่วไป

(2) ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ กล่าวตั้งข้อสังเกตว่า ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นกับวงวิชาประวัติศาสตร์อเมริกัน เช่นเดียวกัน แต่ในประเทศสหรัฐอเมริกานั้น นักศึกษาที่มีความสามารถสูงได้ผลผลิตจากวิชาประวัติศาสตร์ไปสู่วิชากฎหมาย หรือบริหารธุรกิจ ซึ่งเป็นอาชีพที่มีงานทำและมีค่าตอบแทนสูงกว่า ต่างจากประเทศไทย ซึ่งผลผลิตไปหาศาสตร์อื่นๆ อย่างเช่น ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มนุษยวิทยา ฯลฯ ซึ่งดูจะอธิบายให้คำตอบกับปรากฏการณ์ทางการเมืองได้ "น่าพึงพอใจกว่า" คำอธิบายของทางรัฐศาสตร์ (ชัยวัฒน์, 2526: 3-4)

บรรณานุกรม

(เฉพาะที่มีความสำคัญและอ้างอิงในบทความนี้ ส่วนอื่นๆ ขอให้ดูในรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์)

เกษม อุทยานิน ประวัติศาสตร์พระนคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2501.

เกษม อุทยานิน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ เกษม อุทยานิน ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 16 มิถุนายน 2519.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "ทรรศนะเกี่ยวกับทิศทางของประวัติศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์ ฝ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของประวัติศาสตร์ไทย, 2528, หน้า 7-19.

จุมพล หนึ่งพานิช (บรรณาธิการ) รายงานการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง รัฐศาสตร์กับการพัฒนาสังคมไทย: เหลียวหลังแลหน้า จัดโดยสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช วันที่ 27 พฤศจิกายน 2534.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ ประวัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รายงานวิจัย เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช "ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชา และทศพิธราชธรรม" ใน หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ เกษม อุทยานิน 16 มิถุนายน 2519.

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ "รัฐศาสตร์ทวนกระแส" รัฐศาสตร์สาร 9:1 (มกราคม-เมษายน 2526)
, หน้า 1-50.

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ การเมืองมนุษย์: รัฐศาสตร์ทวนกระแส สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2528.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร รัฐศาสตร์ การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี: หนึ่งทศวรรษรัฐศาสตร์
แนววิพากษ์ ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540.

เดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ หลักรัฐศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ 8 โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2515.

ดิเรก ชัยนาม "การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" ในหนังสือ ชุมนุมรัฐ
ศาสตร์บัณฑิตมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2501.

บุญล ประจวบเหมาะ ชีวิตที่คุ้มค่า กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2539.

บุญเย็น วอทอง "การจัดตั้งสถาบันการศึกษาในการปกครองประเทศไทย: บทศึกษาเฉพาะกรณี
การจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในลักษณะที่เป็นอุปสรรคต่อ
การปกครองระบอบประชาธิปไตยสมัยเริ่มต้นในประเทศไทย" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท
คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2507.

บุญรักษ์ บุญยะเขตมาลา "วิเทศศึกษาในระบบโลกสมัยใหม่: ข้อพิจารณาสำหรับเมืองไทย" ใน
วิเทศศึกษา: รากฐานของเมืองไทยในระบบโลกสมัยใหม่ กรุงเทพฯ: สำนัก
งานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2538, หน้า 13-40.

ปฐม มณีโรจน์ และคณะ "สถานภาพของการศึกษารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ในประเทศไทย"
ใน พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว, บรรณาธิการ ทิศทางของรัฐบาลไทย เจ้าพระยาการ
พิมพ์, 2528, หน้า 242-284.

ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ วิวัฒนาการวิชารัฐศาสตร์ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โรง
พิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

ปรีชา เวสารัชช์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์ 21 ขอบเขตและแนวทางในการศึกษาวิชารัฐ
ศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.

ปรีชา เวสารัชช์ "หลักสูตรรัฐศาสตร์ในประเทศไทย" ใน รวมบทความวิชาการรัฐศาสตร์
เนื่องในโอกาสครบ 10 ปี รัฐศาสตร์ มสธ. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิ
ราช, 2535, หน้า 75-85.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว รัฐศาสตร์ พัฒนาการและแนวทางศึกษา พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2522 โดย
โรงพิมพ์วชิรพันธ์ และพิมพ์ครั้งที่สองโดยโรงพิมพ์ศรีอนันต์, 2524.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์ ขอบข่าย สถานภาพ และการศึกษาวิจัย เจ้าพระ
ยาการพิมพ์, 2526.

พระศักดิ์ ผ่องแผ้ว "ข้อสังเกตเกี่ยวกับวิวัฒนาการของรัฐบาลไทย" เอกสารประกอบการสัมมนา

- นันทวงวิชาการเรื่อง ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ 2527.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย เจ้าพระยาการพิมพ์, 2528.
- พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว วิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์ คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- ยศ สันตสมบัติ และ อัมมาร สยามวาลา นิเวศน์วิถิต ความรู้กับวิวัฒนาการ สำนักพิมพ์คบไฟร่วมกับมูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย, 2541.
- ลิขิต ชีระเวคิน "แนวทางการศึกษาการเมืองของสำนักพฤติกรรมศาสตร์: การวิจารณ์และเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์แนว System Analysis" รัฐศาสตร์สาร 4:2 (พฤศจิกายน 2520), หน้า 1-28.
- ลิขิต ชีระเวคิน "ระดับการพัฒนาทางวิชาการของวิทยาศาสตร์ในประเทศไทย" ใน สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ, 2521, หน้า 301-318.
- สมเกียรติ วันทะนะ "มองรัฐศาสตร์ไทย (2524)" วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 4:2 (มีนาคม-ตุลาคม 2524)
- สมเกียรติ วันทะนะ "ไทยศึกษานุกรมใหม่: ข้อจำกัดของการวิจัยเชิงปริมาณ" ใน ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บรรณาธิการ) จินตนาการสู่ปี 2000 นวกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา? สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2539, หน้า 459-494.
- สมบัติ จันทรวงศ์ "ปรัชญาการเมืองและรัฐศาสตร์" รัฐศาสตร์สาร 1:1 (พฤศจิกายน 2515).
- สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ และ พลศักดิ์ จิรไกรศิริ "ทิศทางของตำราวิทยาศาสตร์ไทย" เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ 2527.
- สุจิต บุญบงการ "วิธีการศึกษาแบบพฤติกรรมในทางรัฐศาสตร์" รัฐศาสตร์สาร 1:1 (พฤศจิกายน 2515), หน้า 25-43.
- เสนห์ จามริก "การศึกษการเมืองการปกครองไทย" ใน รัฐศาสตร์ 21 ขอบข่ายและแนวทางการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521, หน้า 235-245.
- เสนห์ จามริก "รัฐศาสตร์: ปรัชญา VS พฤติกรรมศึกษา" ใน สมบัติ จันทรวงศ์ (บรรณาธิการ) รัฐศาสตร์: สถานภาพและพัฒนาการ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.
- เสนห์ จามริก "ข้อพิจารณาเกี่ยวกับทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว (บรรณาธิการ) ทิศทางของวิทยาศาสตร์ไทย, 2528, หน้า 21-28.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์ ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ: ความหมายของประชาสังคม เอกสารวิชาการ คณะรัฐศาสตร์, 2536.

- อมร รัชการรัตน์ และชิตติยา กรรณสูตร (บรรณาธิการ) ทฤษฎีและแนวความคิดในการพัฒนาประเทศ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508.
- อาณันท์ กาญจนพันธุ์ "บทบาทของนักวิจัยและทุนอเมริกันในกระบวนการทัศน์ด้านไทยศึกษา" ใน บทบาทของต่างประเทศในการสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2537, หน้า 260-300.
- อังคณาวัชร, หลวง "การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ยุคล่าสุด" ใน รัฐศาสตร์ประกาศพงษ์ ที่ระลึกรัฐศาสตร์จุฬาฯ ยุคหลังครบรอบยี่สิบปี กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, 2511.
- Amara Raksasatya "The Study of Political Science in Thailand" รัฐศาสตร์นิเทศ 3:1 (พ.ศ.2509).
- Ayal, Eliezer B. (ed.) The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History, and Political Science Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1978.
- Bell, Peter F. "Western Conceptions of Thai Society: The Politics of American Scholarship" Paper presented at the Thai-European Seminar on Social Change in Contemporary Thailand, University of Amsterdam, 1980.
- McVey, Ruth Of Greed and Violence and Other Signs of Progress (mimeo, n.d.)
- Sombat Chantornvong and Chulacheeb Chinwanno "Political Science in Thailand" in Takeo Uchida (ed.) Political Science in Asia and the Pacific Bangkok: UNESCO Regional Office for Education, 1984, pp.69-103.
- Somkiat Wanthana "Thai Studies in Politics and Laws" Paper presented at the International Conferrene on Thai Studies, Chiangmai, 1996.
- Thrombley, Woodworth G, William J. Siffin and Pensri Vayavanda (eds.) Thai Government and Its Setting Bangkok: The National Institute of Development Administration, 1967.
- Winch, Peter The Idea of Social Science and Its Relation to Philosophy Second edition, N.J.: Humanities Press, 1990.
- Zuckerman, Alan S. Doing Political Science Boulder: Westview Press, 1991.

เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง :
การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ไทย : การศึกษา
ประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในประเทศไทย
อดิศร หมวกพิมาย

โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

การสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ ไทย : การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการในประเทศไทย

อติศร หมวกพิมพ์

เมื่อผู้วิจัยเริ่มรวบรวมข้อมูลการศึกษาเรื่องเมืองในประเทศไทยในมิติประวัติศาสตร์พบว่าการแสวงหาความรู้ความเข้าใจต่อเมืองในประวัติศาสตร์ไทยมีมาอย่างยาวนาน เห็นเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ของเมืองเริ่มต้นจากตำนานและพัฒนาไปสู่ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบพงศาวดารก่อนจะก้าวเข้าสู่การเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จากผู้บันทึกนักปราชญ์ในอดีตซึ่งมีทั้งภิกษุ ปราชญ์ในราชสำนัก ข้าราชการในสังกัดกระทรวงตามโครงสร้างใหม่ของการปฏิรูประบบราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยต้นทศวรรษ ๒๕๐๐ กลุ่มนักวิชาการไทยในสถาบันการศึกษาได้พัฒนางานเขียนของตนเองขึ้นมา และมีผลงานการศึกษาเรื่องเมืองจำนวนมาก ทำให้การศึกษาวិเคราะห์องค์ความรู้เรื่องเมืองในประวัติศาสตร์ไทยในงานวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงขององค์ความรู้เรื่องเมืองในประวัติศาสตร์ไทยในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จนถึงปัจจุบัน

จากประชุมพงศาวดารถึงประวัติศาสตร์ไทย : การเขียนประวัติศาสตร์เมือง ในฐานะส่วนหนึ่งของงานอาณาจักรสยาม

งานชุดแรกที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการบุกเบิกและปูทางต่อการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองในประเทศไทยอย่างมาก ได้แก่ งานชุดที่เรียกกันว่า “ประชุมพงศาวดาร” ที่ตีพิมพ์โดยหอสมุดวชิรญาณ โดยตีพิมพ์ภาคแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และตีพิมพ์ต่อเนื่องกันมาจนถึงภาคที่ ๘๑ งานเรียบเรียงประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในลำดับแรก คือ ตำนานโยนก หรือ พงศาวดารโยนกที่พระยาประชาภิจักรจักรเรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ ความสนใจประวัติความเป็นมาของเมืองในพื้นที่ภาคเหนือนั้นแต่ถ้าจะศึกษาย้อนหลังลงไปถึงจารึกการบันทึกประวัติศาสตร์ในสังคมไทยอาจกล่าวได้ว่าการเรียบเรียงมาก่อนหน้านั้นมาก ตัวอย่างเช่น ตำนานเมืองทางเหนือที่รจนาขึ้นด้วยพระเถระในล้านนาไทยสามารถตรวจสอบอายุย้อนลงไปถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ก่อนที่จะถูกรวบรวมและเรียบเรียงเป็นส่วนหนึ่งของชุดหนังสือประชุมพงศาวดารโดยหอสมุดวชิรญาณ

ประวัติศาสตร์เมืองที่ปรากฏในประชุมพงศาวดารนั้นมีลักษณะที่ชัดเจนร่วมกันประการหนึ่งก็คือ การนำเสนอในรูปของตำนานการสร้างเมืองที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา วัชรบุรุษ และการเลือกทำเลในการสร้างเมือง และเมื่อล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์และเหตุการณ์ร่วมสมัยการบรรยายประวัติศาสตร์ของเมืองจะเต็มไปด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ของเจ้าเมืองหรือเมืองนั้น

“ปรับปรุงจากรายงานผลการวิจัยโครงการสำรวจสถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ไทย เรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง การคมนาคม และการบริการ ในประเทศไทย” โดยได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)

อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทบาทของหอสมุดวชิรญาณถือเป็นศูนย์กลางการพิมพ์งานด้านประวัติศาสตร์เมืองเผยแพร่ออกมามากที่สุดและเป็นเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญในยุคของการปรับปรุงประเทศเพื่อความทันสมัย การใช้หอสมุดวชิรญาณเป็นฐานของการจัดทำประชุมพงศาวดารโดยอาศัยความร่วมมือจากข้าราชการในระบบใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในการรวบรวมหรือเรียงประวัติศาสตร์เมืองในท้องถิ่นของตนเองส่งมายังกรุงเทพฯ ปรากฏการณ์เรื่องนี้มีมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้ว พงศาวดารเมืองพัทลุง เรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ โดย หมื่นสนิทภริมย์ ปลัดกรมหมื่นไกรสรวิชิต พงศาวดารเหนือ ของ พระวิเชียรปรีชา เรียบเรียงในปี พ.ศ. ๒๓๕๐ เป็นต้น ต่อมาพงศาวดารเมืองเหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในเวลาต่อมา

อาจเรียกได้ว่าความสำเร็จสำคัญอีกประการหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามได้ธำรงรากฐานความรู้ความเข้าใจต่ออดีตของตนเองผ่านการเรียบเรียงพงศาวดารเมืองของตนเองและส่งทอดองค์ความรู้นี้ต่อสังคมไทยเอาไว้ได้อย่างยาวนาน ภายใต้บทบาทการขึ้นของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในตารางที่ ๑.๑ จะพบว่าขุนนาง ข้าราชการ และเจ้านายเป็นกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่รวบรวมและเรียบเรียงพงศาวดารเมือง อาจจะเป็นด้วยความผูกพันกับภูมิสำเนาถิ่นเกิดของตนเอง และความต้องการทราบถึงอดีตของเมืองและตระกูลของตนเองที่มีความสัมพันธ์กันมาเมื่อครั้งอดีต ลักษณะของการเรียบเรียงพงศาวดารเมืองที่เฟื่องฟูในอดีต การตีพิมพ์ประชุมพงศาวดารที่มีแกนเรื่องอยู่ที่ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองนี้ดำรงอยู่ถึงปลายทศวรรษ ๒๔๗๐ ก็ยุติลงไป เมื่อการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เจือปนด้วยลัทธิชาตินิยมเกิดขึ้นในทศวรรษที่ ๒๔๘๐ แต่แนวคิดการรวบรวมและเรียงพงศาวดารเมืองนี้มีการนำมาสานต่อโดยกระทรวงมหาดไทยในสมัยของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมาในชื่อชุดหนังสือ “ประวัติมหาดไทย” ซึ่งเราสามารถนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างพงศาวดารเมืองกับประวัติมหาดไทยส่วนกลางและส่วนภูมิภาคได้เป็นอย่างดี

ผู้วิจัยประเมินว่าเป็นการสานต่อแนวทางการเรียบเรียงประชุมพงศาวดารที่ผ่านมาต่างกันตรงที่ว่าพงศาวดารเมืองเกิดจากแรงบันดาลใจส่วนบุคคลมากกว่าต้องกระทำตามคำสั่งเจกเช่นการเรียบเรียงประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค ผู้วิจัยพบว่าอิทธิพลและอำนาจของคำอธิบายประวัติศาสตร์เมืองจากประชุมพงศาวดารมีผลอย่างมากต่อการเขียนประวัติศาสตร์ของแต่ละจังหวัดที่ต่อเนื่องกันมาเมื่อ มีการออกประกาศในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ เปลี่ยนการเรียกชื่อ “เมือง” เป็น “จังหวัด” แทน การสร้างคำใหม่คือ “จังหวัด” แทนคำว่า “เมือง” ซึ่งเป็นผลมาจากการกำหนดพื้นที่การปกครองของกระทรวงมหาดไทยเริ่มมีความลงตัวมากขึ้น และมีการบังคับบัญชาที่แน่นอนชัดเจนภายใต้บทบัญญัติของกฎหมาย¹ จังหวัดจึงเป็นขอบเขตของเนื้อหาที่กำหนดองค์ความรู้และความเข้าใจในเรื่องประวัติศาสตร์เมืองแบบเดียวกัน และทำให้นิยามของคำว่าเมืองผูกติดอยู่กับความเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครองซึ่งเป็นนิยามหลักของเมืองในประวัติศาสตร์ไทยจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่น่าสนใจก็คือว่า ในคำนำหนังสือประวัติมหาดไทยส่วนต่าง ๆ มีคำชี้แจงวัตถุประสงค์ของการเรียบเรียงไว้ดังนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ “พจนฯ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย(พล.อ. ประภาส จารุเสถียร) ได้พิจารณาเห็นว่า กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่สำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินและดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการปกครอง ตั้งแต่โบราณกาลตลอดมาได้มีเหตุการณ์เอกสารสำคัญ

ปัญหาการกำหนดขอบเขตพื้นที่ความเป็นเมืองในอดีตก่อนการสำรวจจริงวัดที่ดินแบบตะวันตกจะเริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เมืองมีสภาพอาณาเขตที่ไม่แน่นอน ทำให้การกำหนดพื้นที่ความเป็นเมืองแต่ละเมืองขึ้นอยู่กับหน่วยทางการปกครอง และการให้ความสำคัญกับชุมชนเป็นสำคัญ

ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของภูมิภาคประเทศ สถานที่ ประวัติบุคคลผู้กระทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง เป็นสิ่งที่ควรรู้ ควรศึกษา และควรรวบรวมขึ้นไว้เพื่อประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังสืบไป... ในที่สุดเอกสารชุด “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลาง” ก็ได้สำเร็จลงในปี พ.ศ. ๒๕๑๑... เมื่อมี “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลาง” ขึ้นมาได้ ความคิดที่จะให้มีการรวบรวม “ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค” ก็เริ่มขึ้น โดยมีคณะกรรมการพิจารณาค้นคว้าในเรื่องนี้แก้ไข...²

คำอธิบายประวัติศาสตร์เมืองจึงแปรเปลี่ยนจากประวัติความเป็นมาของเมืองในรูปของตำนาน และพงศาวดาร ซึ่งเมืองเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยามเมื่อครั้งสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์มาเป็นคำอธิบายของประวัติศาสตร์เมืองเป็นเรื่องการบริหารและการจัดการปกครองเมืองในสมัยต่างๆ จนถึงปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตว่าการแบ่งยุคสมัยของการเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคก็ยังถือแบบแผนเก่าของจารีตการเขียนประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ อยู่เช่นเดิมและอย่างเคร่งครัด ยกตัวอย่างเช่น ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดจันทบุรีหรืออธิบายประวัติความเป็นมาและเหตุการณ์สำคัญๆ ของจังหวัดจันทบุรีโดยแบ่งระยะเวลาเป็น ๔ สมัย คือ สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และมาจบท้ายที่การจัดรูปแบบการปกครองเมืองตามระบบมณฑลเทศาภิบาล การจัดรูปแบบการปกครองในสมัยปัจจุบัน ในส่วนสุดท้ายจะกล่าวถึงประวัติและผลงานของเจ้าเมืองและผู้ว่าราชการแต่ละคนที่เข้ามาปกครองจังหวัด การแบ่งเนื้อหาและยุคสมัยแบบนี้ทำให้เข้าใจได้ว่าประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคของแต่ละจังหวัดตั้งใจจะเขียนขึ้นเพื่ออธิบายให้เห็นพัฒนาการของอำนาจรัฐจากส่วนกลางมีเหนืออำนาจในท้องถิ่นมาตั้งแต่ครั้งอดีตอย่างไรบ้าง การกล่าวถึงประวัติและผลงานของเจ้าเมืองและผู้ว่าราชการแต่ละคนที่ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองนั้น ยังเป็นการแสดงให้เห็นว่าความรุ่งเรืองใด ๆ ของเมืองนั้นจังหวัดนั้นล้วนแต่เป็นผลงานและความสามารถของบรรดาผู้ปกครองเหล่านั้นทั้งสิ้น ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นอิทธิพลของแนวคิดเรื่องทฤษฎีมหาบุรุษ(Great man Theory) ที่ตกทอดสู่จารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบพงศาวดารจนถึงประวัติศาสตร์ไทย ราษฎรหรือชาวบ้านทั่วไปไม่ได้มีการอธิบายให้เห็นถึงบทบาทหรือความสำคัญใด ๆ ในประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค ประชาชนหรือราษฎรมีฐานะเป็นเพียง “ประชากร(population)” ของรัฐเท่านั้นเอง

การนำเสนอประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะที่วางทำนองดังกล่าวนี้แทบไม่ต่างไปจากประวัติศาสตร์เมืองที่ปรากฏในลักษณะของประชุมพงศาวดารที่ตีพิมพ์มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีข้อต่างกันเล็กน้อยกล่าวคือ ประวัติศาสตร์ไทยมีการแบ่งเรื่องเป็นยุคสมัยโดยชัดเจน ในขณะที่การบรรยายในประชุมพงศาวดารเป็นการบรรยายไปเรื่อย ๆ ตามลำดับเวลาไม่มีการแบ่งเป็นประเด็นหรือบริบท(Content)เฉพาะเรื่อง ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลมาจากแนวคิดเรื่องการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์(Periodization Concept)ยังไม่ได้รับอิทธิพลจากสกุลประวัติศาสตร์นิพนธ์ตะวันตกเท่าใดนักและยังคงยึดอยู่กับการลำดับเหตุการณ์ตามเวลา(chronology)จากอดีตถึงปัจจุบัน

เมื่อเราเปรียบเทียบแนวคิดของการรวบรวมประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในรูปของประชุมพงศาวดารจนถึงการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางในปีพ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน พบว่าเป็นสมัยของการพัฒนาประเทศกำลังดำเนินในระยะเริ่มต้นและมีความเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ กล่าวคือ การพัฒนาประเทศให้ทันสมัย(modernization) เพื่อความศิวิไลซ์ทัดเทียมกับอารยประเทศเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ เทียบเคียงได้กับการวางแผน

²กระทรวงมหาดไทย, ประวัติศาสตร์ไทย ส่วนภูมิภาค จังหวัดจันทบุรี(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครองฯ, ๒๕๒๔), น. ก-ข.

พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่กำหนดเป็นแผนงานโดยชัดเจนในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา แนวคิดที่จะพัฒนาโครงสร้างทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ ถูกเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมโลกในขณะนั้นมากขึ้นเรื่อย ๆ และการเขียนประวัติศาสตร์ก็เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งให้กับรัฐที่จะนำไปใช้เป็นการสร้างฐานความรู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อผู้ปกครองที่จะมีบทบาทในการควบคุมดูแลราษฎรในลักษณะเดียวกันและกำหนดหน้าที่ของราษฎรภายใต้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น³ ถ้าพิจารณาปีพ.ศ. ๒๕๐๔ ที่ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนกลางจะอยู่ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่มีนโยบายการพัฒนาประเทศด้วยแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ และมีเป้าหมายการพัฒนาเมืองหลักในภูมิภาคด้วย ดังนั้น ประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาคจึงเป็นผลผลิตของการพัฒนาประเทศเหล่านี้ด้วย

ในขณะที่ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองแบบมหาดไทยซึ่งให้ความสำคัญกับความเป็นมา เหตุการณ์ต่าง ๆ ของแต่ละเมืองแต่ละจังหวัดเป็นสำคัญ ดังนั้น เป็นเรื่องปกติที่นิยามเรื่องเมืองจึงรวมอยู่ในหน่วยทางการปกครองดังที่ได้กล่าวในเบื้องต้น โดยทั่วไปการเขียนประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาคมีมาตรฐานของการกำหนดขอบเขตเนื้อหาไว้ภายในจังหวัดซึ่งอยู่ในข้อกำหนดของระเบียบบริหารราชการในกระทรวงมหาดไทย ทำให้การเขียนประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาคและการเรียบเรียงพงศาวดารในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีมาตรฐานของรัฐแบบเดียวกัน ในตารางที่ ๑.๑ เป็นตารางตัวอย่างของข้อมูลประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาคที่บรรยายประวัติความเป็นมาของเมือง

ตารางที่ ๑.๑
ข้อมูลการตีพิมพ์ประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาค

ปีที่พิมพ์	ประวัติจังหวัด
๒๕๒๔	จันทบุรี
๒๕๒๕	ระยอง เลย์
๒๕๒๖	ชัยภูมิ นครราชสีมา นนทบุรี บุรีรัมย์ อุดรธานี ราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร สุรินทร์ เชียงใหม่ ตาก นครนายก ปทุมธานี นครศรีธรรมราช พัทลุง ร้อยเอ็ด ลพบุรี
๒๕๒๗	ลำพูน สิงห์บุรี อ่างทอง อุบลราชธานี ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ชุมพร ตรัง นครปฐม ประจวบคีรีขันธ์ ปัตตานี พังงา
๒๕๒๘	เพชรบูรณ์ เพชร มหาสารคาม แม่ฮ่องสอน ลำปาง สุโขทัย สุพรรณบุรี อุตรดิตถ์ อุทัยธานี ขอนแก่น ชัยนาท นครพนม นครสวรรค์ ปราจีนบุรี เพชรบุรี
๒๕๒๙	ภูเก็ต ยโสธร ยะลา ศรีสะเกษ หนองคาย อุดรดิตถ์
๒๕๓๐	กาญจนบุรี น่าน พิจิตร
๒๕๓๑	กาฬสินธุ์
๒๕๓๒	สตูล
ไม่ระบุปี	พิษณุโลก

³ดูรายละเอียดการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ได้จาก อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, "การเกิดแนวความคิด"หน้าที่พลเมือง" ใน รัฐไทยสมัยใหม่" รัฐศาสตร์สาร ๑๔(พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๓๑)

ผู้วิจัยพบว่าประวัติศาสตร์เมืองในประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคนำข้อมูลจากประชุมพงศาวดารมาเรียบเรียงใหม่แต่แบ่งลำดับเวลาตามพัฒนาการประวัติศาสตร์ชาติไทย และเพิ่มเติมผลงานในส่วนของการปกครองจังหวัดของกระทรวงมหาดไทย จะพบว่าการเรียบเรียงประวัติของจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทยไม่ครบทั้งหมด และถ้าพิจารณาคำสั่งกระทรวงมหาดไทยให้จังหวัดต่าง ๆ ดำเนินการเรียบเรียงประวัติจังหวัดตนเองและตีพิมพ์ทอดเวลาห่างจากประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางกว่าสิบปี มูลเหตุของความล่าช้าและไม่ได้ดำเนินการเสร็จสิ้นทั้งหมด ผู้วิจัยเข้าใจว่าเป็นปัญหาของการจัดการและการติดตามผลของฝ่ายบริหารของจังหวัด เราจะพบว่าจันทบุรีเป็นจังหวัดแรกที่ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคในจังหวัดของตนเองเสร็จเป็นจังหวัดแรกในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ในขณะที่เมืองสตูลตีพิมพ์ออกมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ การตีพิมพ์ผลงานที่มีความห่างของเวลาเหล่านี้เป็นประเด็นที่น่าขบคิดถึงเรื่องบริบททางประวัติศาสตร์ในขณะนั้นและวัฒนธรรมในองค์กรการบริหารของจังหวัด และกลุ่มบุคคลในจังหวัดนั้น ๆ ที่มีหน้าที่รับผิดชอบต่อการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยมีภูมิหลังความเป็นมาอย่างไร และมีบทบาทมากน้อยเพียงใดต่อการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์อย่างเป็นทางการเช่นนี้

ผู้วิจัยพบว่าจารึกการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองแบบพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ไทยยังคงปรากฏอยู่ให้เห็นในการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในปัจจุบัน แต่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการนำเสนอและเนื้อหาของการศึกษาค้นคว้าที่มีความหลากหลายมีลักษณะการศึกษาวิจัยที่เป็นวิชาการมากขึ้น และมีแนวคิดและวิธีการศึกษาด้วยศาสตร์ความรู้สมัยใหม่มากขึ้น งานศึกษาเหล่านี้นำเสนอผลงานในรูปของหนังสืออนุสรณ์ของการเปิดอาคารหรือเนื่องในวาระโอกาสพิเศษของจังหวัดต่าง ๆ ผลงานเหล่านี้นำเสนอโดยนักวิชาการประจำกรมศิลปากรเป็นหลัก และงานวิจัยค้นคว้าของนักวิชาการประจำมหาวิทยาลัยเข้ามาเติมเนื้อหาในหนังสือให้มีความรัดกุมและรอบด้านมากขึ้นค้นคว้าเป็นข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ที่อาศัยฐานความรู้จากโบราณคดีบ้าง มนุษยวิทยาบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง ภาษาศาสตร์บ้าง งานของผู้วิจัยเหล่านี้ได้แก่ หนังสือประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองที่ตีพิมพ์โดยกรมศิลปากร ตัวอย่างเช่น เมืองอุบลราชธานี พิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๒ เมืองน่าน จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน ๑๔ สิงหาคม ๒๕๓๐ ศรีสะเกษ พิมพ์เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๒๘ ราชบุรี เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุตาฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี ๑๔ ตุลาคม ๒๕๓๔ เป็นต้น เนื้อหาที่เขียนจะครอบคลุมทั้งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ความเชื่อ ประเพณี ที่มีเนื้อหาอยู่ภายในขอบเขตของเมืองราชบุรีหรือจังหวัดนั้น ๆ ลักษณะดังกล่าวทำให้องค์ความรู้เรื่องเมืองในมิติประวัติศาสตร์ครอบคลุมด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมาสมัยก่อนและสมัยประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประเพณี ความเชื่อ วรรณกรรม เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคแล้ว หนังสือ "เมือง" ของกรมศิลปากรมีความลุ่มลึกทางวิชาการมากกว่าเพราะมีการค้นคว้าสืบค้นที่เป็นหลักวิชาการที่หลากหลาย และมีการศึกษาลงไปถึงบริบทของชุมชนในเขตเมืองด้วย อย่างไรก็ตาม เนื้อหาด้านประวัติศาสตร์เมืองยังคงให้ความสำคัญกับเมืองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยแบบเดียวกับประวัติศาสตร์ไทย

ในขณะที่กรมศิลปากรตีพิมพ์ประวัติศาสตร์เมืองเนื่องในวาระโอกาส ภาคเอกชนโดยความร่วมมือของนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยได้ตีพิมพ์ประวัติศาสตร์เมืองออกมา ที่ควรค่าแก่การกล่าวถึงคือ เรื่องเมืองพะเยา เมืองจันทบุรี และพัฒนาการสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง

ภาระหน้าที่ของประชุมพงศาวดารและหอสมุดวชิรญาณในสมัยรัชกาลที่ ๕-๗ เมื่อเทียบกับภาระหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยต่อการเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนกลางและส่วนภูมิภาคนั้น เกิดขึ้นในบริบททางประวัติศาสตร์ที่ต่างยุคสมัยกันแต่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่ กล่าวคือ ประชุมพงศาวดารเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างรัฐชาติสมัยใหม่ที่อาศัยประวัติศาสตร์นิพนธ์เป็นเครื่องมือของผู้ปกครอง ขณะที่ประวัติศาสตร์ไทยเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ที่แสดงผลสำเร็จของกระบวนการปฏิรูปการปกครองที่สืบเนื่องมาจากยุคสมัยรัชกาลที่ ๕ พันธกิจของประวัติศาสตร์นิพนธ์ยังคงอยู่และครองการเขียนประวัติศาสตร์เมืองในส่วนหนึ่งของเนื้อหา ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงเป็นเรื่องของวีระบุรุษ ผู้นำ ขณะเนื้อหาช่วงครึ่งหลังของประวัติศาสตร์เมืองช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๕ วนเวียนอยู่กับผลงานของการปกครองเมืองโดยหน่วยงานกระทรวงมหาดไทย เมื่อภาระกิจการเขียนประวัติศาสตร์ไทยตกเป็นภาระของกรมศิลปากร หน่วยงานสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ การเขียนประวัติศาสตร์เมืองจึงมีการขยายเนื้อหาไปสู่ประเด็นวัฒนธรรม ประเพณี ศิลปะ ชาติพันธุ์ต่างๆ ในเมืองต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในกลุ่มงานเขียนชุดหนังสืออนุสรณ์งานพระราชพิธีเปิดอาคารสำคัญของแต่ละจังหวัด

ประวัติศาสตร์เมือง VS ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ข้อถกเถียงขององค์ความรู้เรื่องเมือง ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

การศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองในลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เริ่มต้นจากการสำรวจค้นหาที่ตั้งของเมืองโบราณที่ปรากฏในตำนานบังในจารึกบ้าง โดยมีความสนใจเรื่องดังกล่าวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมีสมเด็จพระยาตากสินมหาราช และเจ้าฟ้าสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้บุกเบิก

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองตามแนวการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสมัยปัจจุบันนี้บุคคลที่ผลิตงานประเภทนี้ออกมามากที่สุดคือ ศรัศักร วัลลิโภดม และธิดา สารยา โดยพื้นฐานของการศึกษาศรัศักร วัลลิโภดม จะเป็นนักมนุษยวิทยา แต่งานวิจัยของศรัศักรจำนวนมากนำเสนอความรู้เรื่องเมืองในสถานะของท้องถิ่นศึกษา และมีการนำเสนออย่างต่อเนื่องยาวนาน ตัวอย่างงานค้นคว้าของศรัศักรดูรายละเอียดได้จากตารางที่ ๑.๒

ตารางที่ ๑.๒

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองของศรัศักร วัลลิโภดม

ชื่อผลงาน	ปี พ.ศ.
โบราณคดีนครราชสีมา	๒๕๑๑
สภาพภูมิศาสตร์เมืองโบราณในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐	๒๕๑๖
ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้	๒๕๒๒
ร่องรอยของชุมชนโบราณที่ลุ่มน้ำพานทอง	๒๕๒๒
เวียงพระธาตุลำปางหลวง	๒๕๒๒
เมืองโบราณสมัยสุโขทัย	๒๕๒๓
กำแพงเพชร	๒๕๒๓
ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน-พะเยา	๒๕๒๔
กรุงเทพมาจากไหน	๒๕๒๕
นครไชยศรี	๒๕๒๕

เมืองพะเยา	๒๕๒๕
ในนครสองแคว	๒๕๒๗
กรุงศรีอยุธยา ราชธานีแห่งแรกของเมืองไทย	๒๕๒๘
ทำไมจึงเป็นสยามประเทศ	๒๕๒๘
อีสาน: ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีผู้นำค้ำดินกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย	๒๕๒๙
ปัง-ยม-น่าน- ความสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมระหว่างสุโขทัย แพร่ น่าน และพะเยา	๒๕๓๑
ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง	๒๕๓๒
เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย	๒๕๓๒
อุบลราชธานีกับความเป็นที่สุดของแห่งวัฒนธรรมอีสาน	๒๕๓๓
ราชบุรี เมืองท่าที่ถูกลืม	๒๕๓๓
เมืองศรีสัชนาลัย เมืองแฝดเมืองคู่กับเมืองสุโขทัย	๒๕๓๓
จันทบุรี-ปราจีน กับความเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออก	๒๕๓๓
แอ่งอารยธรรมอีสาน	๒๕๓๓
เล่าเรื่องเมืองสงขลาเก่า	๒๕๓๔
เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์สยามประเทศ	๒๕๓๔
สยามประเทศ	๒๕๓๔
ปัตตานีในภาพประวัติศาสตร์ไทย	๒๕๓๖
ความมหัศจรรย์ของกำแพงเพชร	๒๕๓๖
นครหลวงของไทย	๒๕๔๐

ความสนใจที่จะหาพัฒนาการของประวัติศาสตร์ไทยตามแนวทางการสืบค้นข้อมูลท้องถิ่นจากตำนาน หลักฐานโบราณคดี และการสำรวจภาคสนาม ทำให้การผลิตงานด้านนี้ของศรัทธามีมาก ตัวอย่างผลงานของศรัทธามีเรื่อง "ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ" เป็นการรวบรวมบทความในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๓๖ ซึ่งเป็นบทความสำรวจเมืองโบราณในประเทศไทยประกอบด้วย ละโว้ สงขลา โยนก หนองคายกุมภวาปี หนองหานอุดรธานี เวียงคุก เวียงมโน นครศรีธรรมราช เวียงพระธาตุลำปางหลวง อุทัยธานี เมืองกำแพงเพชร เมืองนครชุม เมืองไตรตรึงษ์ เมืองเทพนคร เมืองคนที เมืองบางพาน เชียงแสน เชียงราย พะเยา นครชัยศรี สุพรรณภูมิ สทิงพระ ลังกาสู่ขะ คณินทาโพธิ์ ลับแล บัว ศรีสะเกษ ราชบุรี จันทบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี ปัตตานี ศรัทธาได้ชื่อว่าเป็นผู้รอบรู้เรื่องเมืองโบราณของไทยมากที่สุดคนหนึ่งในเมืองไทยและมีผลงานตีพิมพ์เรื่องเมืองออกมาอย่างสม่ำเสมอ และเป็นผู้ที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาเรื่องเมืองโบราณและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเมืองไทย⁵

⁵ ธงชัย วินิจจะกุล ได้วิเคราะห์บทบาทของศรัทธาต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในประเทศไทยเอาไว้แล้วในงาน Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973," *Journal of Southeast Asian Studies* 26, 1(March 1995):99-120.(offprint)

ลักษณะเด่นของงานเขียนของศรีศักร คือ การสำรวจพื้นที่ภาคสนาม การใช้ตำนาน หลักฐานโบราณคดี หลักฐานประเภทเอกสาร และการใช้ภาพถ่ายทางอากาศ และบางครั้งมีภาพถ่ายทางดาวเทียมประกอบการศึกษา ศรีศักรใช้เวลาหลายสิบปีศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองโบราณ ซึ่งศรีศักรได้กล่าวว่า

...ทุนวิจัยที่รับจากสภากิจแห่งชาติในขณะนั้นจึงเป็นการสำรวจบรรดาชุมชนโบราณและเมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาของภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้นมีมากเหลือเกิน เกินกำลังสำรวจต้องค่อยเป็นค่อยไป พอเสร็จจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็ขอทุนสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สำรวจบรรดาเมืองโบราณในแคว้นสุโขทัย ซึ่งอยู่ในเขตภาคกลางตอนบน (ภาคเหนือตอนล่างตามทางราชการ) ต้องทำอยู่ ๑๒ ปีจึงแล้วเสร็จ^๖

งานค้นคว้าและศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและการสืบค้นที่ตั้งและพัฒนาการของชุมชนโบราณของศรีศักร วลัยโกตม ยังชักพาให้ธิดา สารยา อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพิ่มความสนใจต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในประเทศไทยด้วยการออกสำรวจภาคสนามร่วมกับศรีศักรและกลุ่มคนในสำนักพิมพ์เมืองโบราณ ผลงานที่ตีพิมพ์เผยแพร่ของธิดาส่วนหนึ่งมาจากการออกสำรวจภาคสนามร่วมกับศรีศักรและพรรคพวกในช่วงเวลาดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของธิดาได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ดังนี้

เมือง เป็นเรื่องระดับพื้นบ้าน การศึกษาเรื่องของเมืองจึงเป็นเรื่องของพื้นบ้าน เรื่องของท้องถิ่นนั้น ๆ ระยะแรกของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกิดขึ้นในประเทศไทย จึงเป็นเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองโบราณในท้องถิ่น เพื่อแสดงถึงการมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม และการมีอดีตของท้องถิ่นนั้น ๆ^๗

ตัวอย่างการศึกษาเมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของธิดาได้จากตารางที่ ๑.๓ ดังนี้

ตารางที่ ๑.๓

ผลงานวิจัยค้นคว้าด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน/เมืองของธิดา สารยา

ชื่อผลงาน	ปีที่พิมพ์
ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง.	๒๕๒๒
วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.	๒๕๒๕
สร้างบ้านแปงเมือง : ระบบเมืองคู สถาปนเมืองลูกหลวง.	๒๕๒๕
ประวัติศาสตร์ “เมืองนคร” จาก “ตำนานประวัติศาสตร์”.	๒๕๒๖
เมืองสุโขทัยนี้ดี	๒๕๓๐
การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐมศึกษาจากหลักฐานโบราณคดี.	๒๕๓๑
(ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ	๒๕๓๒
ข้อสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ “เมืองศรีเทพ”	๒๕๓๒

^๖ ศรีศักร วลัยโกตม, *ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๘), น. ๘-๙.

^๗ ธิดา สารยา, *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), น. ๖๕.

เจนละที่อุบลราชธานี	๒๕๓๓
อุบลราชธานี หัวใจของอาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ	๒๕๓๕
เมืองพิมาย	๒๕๓๕
เขาพระวิหาร	๒๕๓๕
เมืองอุบล	๒๕๓๖
เมืองศรีสะเกษ	๒๕๓๗

งานเขียนประวัติศาสตร์เมืองของธิดาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างมากและการอธิบายเมืองในมิติประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ธิดา สารยามีความชำนาญเป็นพิเศษในประวัติศาสตร์สมัยโบราณ เมื่อเทียบกับงานเขียนของศรีศักร ผู้วิจัยพบว่าแม้แนวทางการศึกษาอย่างเดียวกัน แต่ในแง่มุมมองของการใช้ข้อมูล/หลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและของต่างชาติ ผลงานของธิดาจะมีจุดเด่นในเรื่องนี้มากกว่า ตัวอย่างของการศึกษาที่มีความลุ่มลึกดังกล่าวก็คือ งานค้นคว้า เรื่อง (ศรี)ทวารดี. ผู้วิจัยยกย่องนักวิชาการไทยทั้งสองเป็นผู้บุกเบิกและศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในมิติประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในวงวิชาการไทยในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา

นอกจากนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองมิได้นำเสนอต่อสาธารณะในลักษณะหนังสือวิชาการ หรือรายงานผลการวิจัยเท่านั้น แต่ยังไปปรากฏในนิตยสารที่มีลักษณะความเป็นวิชาการสูงอีกด้วย ได้แก่ ศิลปการ เมืองโบราณ ศิลปวัฒนธรรม และสยามอารยะ(ปัจจุบันไม่ได้ตีพิมพ์จำหน่ายแล้ว) และวารสารทางวิชาการของกรมศิลปากรเองคือ ศิลปการ ซึ่งเป็นสนามเขียนของนักวิชาการไทยที่ต้องการนำเสนอข้อคิดเห็นและแสดงความก้าวหน้าของประวัติศาสตร์ศิลปะ โบราณคดี และอื่น ๆ ที่ดำเนินการศึกษาด้านไทยเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามเมื่อสำรวจงานเขียนในกลุ่มนิตยสารดังกล่าวพบว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของ พัฒนาการของชุมชนโบราณ ตัวอย่างเช่น *บางแง่มุมของเมืองเชียงใหม่ในแคว้นล้านนา* ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม(๒๕๓๒) โดยกองบรรณาธิการ

นอกจากศรีศักร วัลลิโภดม แล้ว ยังปรากฏงานเขียนประวัติศาสตร์เมืองสมัยโบราณอื่น ๆ อีก ที่ให้ความสนใจการเปลี่ยนแปลงของเมืองในประวัติศาสตร์ในสมัยโบราณและช่วงการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย และเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองตามแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีการเขียนออกมาเป็นจำนวนมาก ดังรายละเอียดของตัวอย่างในตารางที่ ๑.๔, ๑.๕, ๑.๖, ๑.๗ และ ๑.๘ ซึ่งเป็นข้อมูลการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในแต่ละภูมิภาคของไทย

ตารางที่ ๑.๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในพื้นที่ภาคเหนือ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๓๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัดน่าน	กรมโฆษณาการ	หนังสือ
๒๕๐๑	เรื่องเมืองตาก	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๐๔	ประวัติเมืองเชียงใหม่ และ "ทิพย์ช้าง" วีระบุรุษแห่งปงยางคก	สงวน โชติสุรรัตน์	งานวิจัย
๒๕๑๑	ประวัตินครเชียงใหม่	ชุม ณ บางช้าง	หนังสือ
๒๕๑๔	ตำนานเชียงใหม่	สมหมาย เปรมจิตต์และ	งานปริวรรต

๒๕๒๐	อดีตลานนา	ปวงคำ ต้อยเขียว บุญเสริม สาตราภัย และ สังคีต จันทนะโพธิ	หนังสือ
๒๕๒๕	ลำพูน สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พ.ศ.๒๕๒๕	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๒๗	ความหมายและประวัติความเป็นมาของ การตั้งชื่อตำบล หมู่บ้าน และสถานที่ สำคัญต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเลย	ปราณี บานชื่น	หนังสือ
๒๕๒๗	เมืองพะเยา	สุจิตต์ วงษ์เทศ	รวมบทความ
๒๕๓๒	เมืองน่าน	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๐	เมืองน่าน: โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และ ศิลปะ	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๓๐	ชาวน่าน: คนหนุ่มมากและคนกลุ่มน้อยใน เมืองน่าน	ชนัญ วงศ์วิภาค	งานวิจัย
๒๕๓๐	บรรยายสรุปจังหวัดลำพูน	สำนักงานจังหวัดลำพูน	หนังสือ
๒๕๓๔	ป่าไปสิฟู-ป่าไปต้าเตียน: เชียงใหม่ใน เอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ	วินัย พงษ์ศรีเพียร	งานวิจัย
๒๕๓๔	พื้นเมืองน่าน	สรัสวดี อ๋องสกุล	งานปริวรรต
๒๕๓๔	การปกครองเมืองในสังคม : กรณี เชียงใหม่เจ็ดศตวรรษ	ชเนศวร์ เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๔	เชียงใหม่ในอดีตจากทัศนะของไทยและ สายตาของชาวตะวันตก	รัตนพร เศรษฐกุล	งานวิจัย
๒๕๔๐	๗๐๐ ปีของเมืองเชียงใหม่	ชเนศวร์ เจริญเมืองและ ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคกลาง

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๔๗๘	การเป็นอยู่ในจังหวัดสมุทรสาคร และ จังหวัดนครปฐม กับเรื่องงูพิษและวิธีแก้ พิษงู	พระยาบริหารราชมานพ	ปาฐกถา
๒๔๘๐	ตำนานจังหวัดเพชรบุรี	พระยาสุนทรพิพิธ	หนังสือ
๒๔๘๒	ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๔๘๓	ชลบุรีภาคต้น	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๔๙๑	เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ	สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	บทความ

๒๔๙๔	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัดเพชรบุรี	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๔๙๖	อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ เมืองพิษณุโลก	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๔๙๖	เรื่องเมืองจันทบุรี	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ	บทความ
๒๔๙๖	ตำนานกรุงเก่า โดยพระยาโบราณราชธานินทร์	พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระยาโบราณราชธานินทร์	รวมบทความ
๒๔๙๙,			
๒๕๐๓,			
๒๕๑๕			
๒๕๑๑	ตำนานเมืองพิษณุโลก	ขุนศรีเกษมกรรณพิเศษ	หนังสือ
๒๕๑๑	ประวัติเมืองฝาง และแผนพัฒนาการน้ำมันฝาง	กรมการพลังงานทหาร, กระทรวงกลาโหม	หนังสือ
๒๕๑๒	รวมเรื่องเพชรบุรี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๑๔	ประวัติเมืองนครเขื่อนขันธ์ และประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	หลวงไววิชิต	รวมบทความ
๒๕๑๖	จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	หนังสือ
๒๕๑๗	เมืองลพบุรี	กมล เกตุสิริ	หนังสือ
๒๕๑๘	นครชัยศรี	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	หนังสือ
๒๕๑๘	หนังสือที่ระลึกพระกฐินต้น ณ วัดช่องลม สมุทรสาคร	จังหวัดสมุทรสาคร	หนังสือ
๒๕๑๙	เมืองราชบุรี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๑๐	ตำนานเมืองพิษณุโลก ประวัติพระพุทธชินราชและโบราณวัตถุสถาน	หลวงเชื้อชำนาญฤกษ์	รวมบทความ
๒๕๑๑	ชุมนุมชาวสทภูมิสมณทลราชบุรี	สมาคมสทภูมิสมณทลราชบุรี	รวมบทความ
๒๕๑๑	รวมเรื่องเก่าเกี่ยวกับจังหวัดสมุทรสาคร	คุณหญิงสารคามคณาภิบาล	หนังสือ
๒๕๑๒	ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี และตำนานนครมโหสถ หรือ เมืองพระรถ	พระครูศรีมหาโพธิคณาภิบาล (สวาสดี กระโยมกุล)	รวมบทความ
๒๕๑๔	ชุมนุมชาวจันทบุรี พ.ศ. ๒๕๐๗-๒๕๑๔	สมาคมชาวจันทบุรี	หนังสือ
๒๕๑๔	ชุมนุมเรื่องจันทบุรี	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๑๕	จังหวัดตราด	บรรเทง ยันต์โกเศศ	หนังสือ
๒๕๑๗	สุพรรณบุรีในสมัยสุนทรภู่และสุพรรณบุรีในสมัยปัจจุบัน	สมชาย พุ่มสะอาด	หนังสือ

๒๕๑๔	ประวัติเมืองนครปฐม	จุไรรัตน์ ณ หนองคาย	หนังสือ
๒๕๑๔	รวมเรื่องเมืองสมุทรปราการ	จังหวัดสมุทรปราการ	หนังสือ
๒๕๒๐	ประวัติศาสตร์เมืองเพชรบุรี	สมบูรณ์ แก่นตะเคียน	หนังสือ
๒๕๒๒	การสัมมนาประวัติศาสตร์เมือง ลพบุรี	วิทยาลัยครูเทพสตรี	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๒	วัฒนธรรมพื้นบ้านเมืองทุ่งยั้ง	นคร พันธุ์ณรงค์	งานวิจัย
๒๕๒๒	ของดี ไพร่ฟ้าหน้าใส	ประเสริฐ ศรีสวนนท์	หนังสือ
๒๕๒๓	ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกำแพงเพชร- สุโขทัย	สมาคมประวัติศาสตร์	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๕	สมุดเพชรบุรี	สมบูรณ์ แก่นตะเคียน	รวมบทความ
๒๕๒๕	ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก	วิทยาลัยครูพิษณุโลก	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๕	การสร้างเมืองลพบุรีให้เป็นราชธานีชั้นใน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	ภูธร ภูมะธน	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๕	การสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมนครปฐม	มหาวิทยาลัยศิลปากร และชุมนุมศิษย์ เก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๖	ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก	พวงทอง สุดประเสริฐ	ตำรา
๒๕๒๖	พลิกประวัติศาสตร์สุโขทัย ฉบับ ๗๐๐ ปี กำเนิดลายสือไทย	มนต์ชัย เทวัญวโรปกรณ์	หนังสือ
๒๕๒๖	สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรก	สุจิตต์ วงษ์เทศ	หนังสือ
๒๕๒๖	พระบรมราชานุสาวรีย์พ่อขุนรามคำแหง มหาราชและรวมเรื่องเมือง สุโขทัย	สายไหม จบกมลศึก และคนอื่น ๆ	รวมบทความ
๒๕๒๗	ซากังราวสู่กำแพงเพชร	สมัย สุทธิธรรม, ไพรวลัย ดาเกลี้ยง	หนังสือ
๒๕๒๘	ศรีสังขาลัย	สมชาย แสงเดช และ วิสันธิ โพธิ์สุนทร	หนังสือ
๒๕๒๘	นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง	วิทยาลัยครูนครสวรรค์	เอกสารประกอบ การสัมมนา
๒๕๒๘	ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติ ศาสตร์อยุธยา ระหว่างพ.ศ.๑๘๔๓- ๒๒๓๑	รัตนา หนูน้อย	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๙	ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า	สมศักดิ์ ลือราช	วิทยานิพนธ์

๒๕๒๘	อยู่หัว (พ.ศ.๒๕๑๑-๒๕๕๓) ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา ระหว่างพ.ศ. ๒๔๓๘-๒๕๐๐	เกื้อกูล ยืนยงอนันต์	งานวิจัย
๒๕๒๘	เมืองธนบุรี	ทัศนีย์ ศุภเมธี	งานวิจัย
๒๕๒๘	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับจังหวัดนครปฐม	วิจิตร นิลพันธุ์	หนังสือ
๒๕๒๘	การศึกษาเรื่องโบราณคดี ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมพื้นบ้าน บุคคลสำคัญเมือง กาญจนบุรี	วรวิธ สุวรรณฤทธิ์ และคนอื่นๆ	รวมบทความ
๒๕๓๐	จังหวัดนครปฐม	สำนักงานจังหวัดนครปฐม	หนังสือ
๒๕๓๐	สุพรรณบุรี: ประวัติศาสตร์ ศิลปะและ วัฒนธรรม	สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๑	ตำนานเมืองลพบุรี: การรับรู้และโลกทัศน์ ทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น	ชมนาด สุขเจริญ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	สุโขทัยเมืองพระร่วง	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๒	กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน	จันทร์ฉาย อธิคม แปล (บรรณาธิการ)	เอกสารแปล
๒๕๓๓	ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก	คณะทำงานศึกษาประวัติศาสตร์ นครนายก	หนังสือ
๒๕๓๓	กำแพงเพชร: อดีต ปัจจุบัน อนาคต	สถาบันราชภัฏกำแพงเพชร	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๓	กรุงศรีอยุธยา : อยุธยาธรรมไทย	ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๔	ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่อง "เมืองนครปฐม"	อารยะหญิง ศรีนพคุณ	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	เพชรบุรี: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม	สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๕	ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโห สถ	กรมศิลปากร	เอกสารการประชุม วิชาการ
๒๕๓๕	ลักษณะทางกายภาพของ กรุงศรีอยุธยา	ชมรมอนุรักษ์โบราณวัตถุสถานและสิ่ง แวดล้อม	งานวิจัย
๒๕๓๕	ประวัติศาสตร์เมืองธนบุรี	--	รวมบทความ
๒๕๓๕	รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เมืองพิษณุโลก	ประเสริฐ วัฒน (บรรณาธิการ)	รวมบทความ
๒๕๓๖	ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและ วัฒนธรรม	ปราณี วงษ์เทศ(บรรณาธิการ)	งานวิจัย

๒๕๓๗	ศรีสัชนาลัย มรดกทางวัฒนธรรม	จุฬารักษ์ ดำริห์กุล	งานวิจัย
๒๕๓๗	ลพบุรี : อดีต-ปัจจุบัน	วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์	งานวิจัย
๒๕๓๘	สุโขทัย มรดกโลกทางวัฒนธรรม	พิเศษ เจียจันทร์พงษ์	หนังสือ
๒๕๓๙	บางซ่ง บางดง บางช้าง	ชมรมเรารักเมืองพระร่วง	งานวิจัย
๒๕๓๙	ประวัติศาสตร์เมืองนครนายก	กองวิชาประวัติศาสตร์ ร.ร.นายร้อย	หนังสือ
		พระจุลจอมเกล้า	เอกสารสัมมนา
๒๕๓๙	นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา	ประทีป เพ็งตะโก และ คนอื่น ๆ	รวมบทความ หนังสือ
๒๕๔๐	สุพรรณบุรี: ประวัติศาสตร์ ศิลปกรรม และวัฒนธรรมท้องถิ่น	บุญครอง คันธฐาภรณ์ และ รัตนเมธี คันธฐาภรณ์	งานวิจัย
๒๕๔๐	วัฒนธรรมลุ่มน้ำนครชัยศรี	นุกุล ชมภูนิช	งานวิจัย
๒๕๔๐	วิวัฒนาการการเมืองสุพรรณ: ศึกษา พัฒนาการชุมชนเมืองจากพุทธศตวรรษที่ ๖-ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔	วราณี ไอสถารมย์	งานวิจัย
1996	Chantaburi: A Gatedoor of Coastal Trade of Ayudhya in 18th Thai History Century	Adisorn Muakpimai	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๖

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคใต้

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๔๙๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๔๙๔	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด นครศรีธรรมราช	กรมโฆษณาการ	ปาฐกถา
๒๕๐๐	ประวัติเมืองนครศรีธรรมราช	เปี่ยม บุญยโชติ	รวมบทความ
๒๕๐๕	ประวัติศาสตร์จังหวัดชุมพรและการเลี้ยง อาหารแบบต่าง ๆ	สำนักงานจังหวัดชุมพร	หนังสือ
๒๕๐๕	รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๐๙	ตำนานเมืองไทรบุรีและเมืองปัตตานี	หลวงศุภนิติพิศาล	หนังสือ
๒๕๑๐	เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๒๐	กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาว นคร	ชวน เพชรแก้ว	หนังสือ
๒๕๒๑	ประวัติศาสตร์และโบราณคดี นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช	หนังสือ

๒๕๒๑	ชีวิตไทยปักษ์ใต้	วิรัตน์ ชีระกุล	หนังสือ
๒๕๒๑	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสารสัมมนา
๒๕๒๓	นครศรีธรรมราชของเรา	วิเชียร ณ นคร และคนอื่น ๆ	หนังสือ
๒๕๒๕	โบราณสถานในรอบ ๒๐๐ ปี แห่ง กรุงรัตนโกสินทร์กับจังหวัดประจวบคีรีขันธ์	สำนักงานประถมศึกษาจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์	หนังสือ
๒๕๒๕	วัฒนธรรมพื้นบ้าน:แนวปฏิบัติภาคใต้ ลุ่มน้ำตานี	สุทธวงค์ พงศ์ไพบุลย์	งานวิจัย
๒๕๒๕	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์	ประพันธ์ เรืองณรงค์	เอกสาร
๒๕๒๖	นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๒ : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	สัมมนา
๒๕๒๗	บทความทางวิชาการผลงาน ขุนอาเทศคดี	ขุนอาเทศคดี	หนังสือ
๒๕๒๗	ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง	ชัยวุฒิ พิชะกุล	งานวิจัย
๒๕๒๗	ตรัง: เมืองท่าโบราณสองพันปี นายกรัฐ มนตรีสองยุค	ยืนหยัด ใจสมุทร	หนังสือ
๒๕๒๘	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๓: ประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราชจากภาษาและวรรณกรรม	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช และ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม แห่งชาติ	เอกสาร สัมมนา
๒๕๒๙	นครศรีธรรมราช	สำนักงานจังหวัดนครศรีธรรมราช	หนังสือ
๒๕๒๙	ประวัติและโบราณคดี นครศรีธรรมราช	ปรีชา นุ่นสุข	หนังสือ
๒๕๒๙	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๔ เรื่องศิลปวัฒนธรรม นครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจ และสังคมของ นครศรีธรรมราช	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสาร สัมมนา
๒๕๓๑	ประวัติเมืองลังกาสุกะ-เมืองปัตตานี	อนันต์ วัฒนานิก	หนังสือ
๒๕๓๑	รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช ครั้งที่ ๕: ประวัติศาสตร์ และโบราณคดีนครศรีธรรมราชที่สัมพันธ์ กับดินแดนอื่น	วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช	เอกสาร สัมมนา
๒๕๓๒	ถलग ภูเก็ต และชายฝั่งทะเลอันดามัน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ชชาติพันธุ์และ เศรษฐกิจ	กรมศิลปากร	รวมบทความ

๒๕๓๔	ท้องถิ่นของเรา จังหวัดชุมพร	ประทีป สายเสน	หนังสือ
๒๕๓๗	การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นครศรีธรรมราช	โชติมา จันทรสุคนธ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๘	ราตรีประดับดาวที่หัวหิน	สรศัลย์ แพ่งโสภา	หนังสือ
๒๕๔๑	โลกของกลุ่มทะเลสาบ	ยงยุทธ ชูแว่น และคนอื่น ๆ	รวมบทความ

ตารางที่ ๑.๗

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๔๓	สภาพและความเป็นอยู่ของจังหวัด นครราชสีมา	กรมโฆษณากการ	หนังสือ
๒๕๔๘	อนุสรณ์ในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยม ราษฎร ภาค ๓ พ.ศ. ๒๕๔๘ (นครราชสีมา-ชัยภูมิ-บุรีรัมย์-สุรินทร์- ศรีสะเกษ-อุบลราชธานี	ไม่ปรากฏนาม	หนังสือ
๒๕๐๕	จังหวัดอุบลราชธานี ในสมัยพระเจ้านองยา เชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรง ตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์โบราณคดี	เต็มใจ สิงห์ขจรูต	หนังสือ
๒๕๑๑	นครราชสีมา	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๑๑	รวมเรื่องนครราชสีมา	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๒๑	จดหมายเหตุนครราชสีมา	อวย เกตุสิงห์	หนังสือ
๒๕๒๒	ประวัติศาสตร์อีสาน และเมือง มหาสารคามและผลงานต่าง ๆ	บุญช่วย อัดถการ	รวมบทความ
๒๕๒๕	ของดีโคราช	ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด นครราชสีมา	หนังสือ
๒๕๒๕	อาณาจักรศรีโคตบูร	สุพร สิริพัฒน์	หนังสือ
๒๕๒๕	เอกลักษณ์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จังหวัดหนองคาย	คณะทำงานฝ่ายเอกสารและ เอกลักษณ์ไทย หนองคาย	รวมบทความ
๒๕๒๗	เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่ เกี่ยวข้องกับอีสาน: ประวัติศาสตร์ และ วรรณกรรม	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	เอกสารประกอบ การสัมมนา หนังสือ
๒๕๒๘	ภูเวียง : อุทยานประวัติศาสตร์	สุพร สิริพัฒน์	งานวิจัย
๒๕๓๐	วัฒนธรรมพื้นบ้านนครราชสีมา	ปรีชา อุตระกุล	หนังสือ
๒๕๓๐	นครราชสีมา	สำนักงานจังหวัดนครราชสีมา	เอกสารประกอบ
๒๕๓๑	สกลนครศึกษา	วิทยาลัยครูสกลนคร	การสัมมนา

๒๕๓๗	ที่ดินอีสาน พื้นบ้านโคราช	สุทัศน์พงษ์ กุลบุตร(บรรณธิการ)	หนังสือ
๒๕๓๘	เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี	บำเพ็ญ ณ อุบล	หนังสือ
๒๕๓๙	ที่ระลึกงานฉลองมรดกโลกบ้านเชียง ๕,๐๐๐ ปี	สมศักดิ์ ตรีทิพย์สถิตย์และคนอื่นๆ	รวมบทความ

ตารางที่ ๑.๘

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกรุงเทพ

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	นักเขียน	ลักษณะงาน
๒๕๐๒	สมโภชพระนครครบรอบร้อยปี	กรมศิลปากร	หนังสือ
๒๕๑๑	พระนครเมื่อ ๑๐๐ ปี นิทรรศการหนึ่ง ศตวรรษแห่งการพลิกแผ่นดินจากรัชกาลที่ ๔ มาสู่อุรัราชกาลที่ ๕	สมาคมสถาปนิกสยาม	หนังสือ
๒๕๑๖	บางเกาะ-เกาะรัตนโกสินทร์	ชจร สุขพานิช	บทความ
๒๕๑๘	กรุงเทพฯ ในอดีต	เทพชู หับทอง	หนังสือ
๒๕๑๘,	เล่าเรื่องบางกอก	สมบัติ พลายน้อย	หนังสือ
๒๕๒๐,			
๒๕๒๕,			
๒๕๓๕			
๒๕๑๙	กรุงเทพฯ สมัยคุณปู่	เทพชู หับทอง	หนังสือ
๒๕๒๕	พระราชพิธีฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี	ฉวีงาม มาเจริญ	หนังสือ
๒๕๒๖,	รู้เรื่องเมืองบางกอก	สมบัติ จำปาเงิน	หนังสือ
๒๕๓๙			
๒๕๓๑	การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑	วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๘	กรุงเทพฯ เอกลักษณ์ไทย	สมพงษ์ แก้วรุ่งโรจน์เพชร	หนังสือ
๒๕๓๔	หมายเหตุเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์สองร้อยปี วันวาน-กับวันนี้ของถนนสีลม	สำเนียง มณีกาญจน์ และ สมบัติ จำปาเงิน	หนังสือ
๒๕๓๕	ชื่อบ้านนามเมือง	อรรณณ ศรีอุดม และคนอื่นๆ	หนังสือ
๒๕๓๘	การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพและปริมณฑล สมัยรัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓	กันสนีย์ วีระศิลป์ชัย	หนังสือ
๒๕๓๘	พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร	อดิศร หมวกพิมาย	งานวิจัย
๑๙๙๓	Ayutthya and Bangkok: Urban Civilization in Historical	ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยู่ธยา Adisorn Muakpimai	หนังสือ งานวิจัย

๑๙๙๖	Comparative Perspective. Ancient Capital of Thailand	Elizabeth Moor, Philip Stott and Suriyavudh Sukhasavasti	หนังสือ
------	---	---	---------

จากตารางที่ ๑.๔ ถึงตารางที่ ๑.๘ พบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองมีการศึกษาค้นคว้ากว้างขวางตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และบุคคลที่สนใจค้นคว้าศึกษานั้นเริ่มต้นจากเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ขุนนางข้าราชการ นักวิชาการประจำสถาบันการศึกษา จนมาถึงนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น ในบรรดากลุ่มคนเหล่านี้ ผลงานของนักวิชาการท้องถิ่นประจำสถาบันศึกษามีผลงานที่น่าพอใจเมื่อเรารวบรวมจากคุณภาพของงานเขียนทางวิชาการ กล่าวคือ มีการสืบค้นค้นคว้าข้อมูล และหลักฐานประวัติศาสตร์อย่างเป็นระบบ และมีการนำเสนออย่างเป็นระเบียบแบบแผนทางวิชาการมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น เกื้อกุล ยืนยงนันต์เป็นอาจารย์ประจำวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา(สถาบันราชภัฏในปัจจุบัน) ในขณะที่ยังเป็นเมืองเป็นอาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตสงขลา(ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยทักษิณ) และวัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์ เป็นอาจารย์ประจำสถาบันราชภัฏเทพสตรี ลพบุรี เป็นต้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเมืองของตนเองจึงมีข้อได้เปรียบในฐานะคนในพื้นที่ และโอกาสที่จะสำรวจภาคสนามจึงเกิดขึ้นได้ง่าย งานของเกื้อกุลพยายามจะอธิบายลักษณะทางกายภาพของเกาะอยุธยาที่เปลี่ยนไปจากการเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ ขณะที่งานของสงปพยายามอธิบายสถานภาพของเมืองสงขลาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยราชอาณาจักร งานเหล่านี้แม้ว่าจะเป็นการศึกษาจากคนภายในท้องถิ่น แต่ก็ไม่สามารถสลัดกรอบของยุคสมัยของราชอาณาจักรไทยออกไปได้ ซึ่งในประเด็นนี้ ผู้วิจัยประเมินว่าเป็นข้อจำกัดของเพดานความคิดเรื่องเกณฑ์การแบ่งยุคสมัยของการศึกษาที่ยังไม่สามารถพัฒนากรอบการศึกษาของท้องถิ่นตนเองขึ้นมาได้จริง ๆ

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองจากแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีทั้งการอธิบายจากบริบทภายในของเมืองต่าง ๆ และการศึกษาเรื่องบทบาทของอำนาจรัฐส่วนกลางต่อเมืองในภูมิภาค กลุ่มงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพยายามชี้ให้เห็นรากฐานของกำเนิดและพัฒนาการของเมืองจากชุมชนโบราณสู่ความเป็นเมืองในราชอาณาจักรสยาม

ความรู้ประวัติศาสตร์เมืองสำหรับการท่องเที่ยว

การเขียนประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวเป็นอีกกลุ่มหนึ่งของงานเขียนที่น่าสนใจและมีปริมาณมาก และมีแนวโน้มของการตีพิมพ์งานประเภทนี้ออกมามากในปัจจุบันและหลายชิ้นเป็นหนังสือที่ผ่านการค้นคว้าทางวิชาการในระดับดี การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อใช้เป็นข้อมูลการท่องเที่ยวนั้นสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ในกลุ่มชนชั้นสูงของไทยในเวลานั้น การเดินทางไปต่างเมืองโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อขอราชการหรือจาริกแสวงบุญตามวัดสำคัญ ณ เมืองต่าง ๆ บรรดาเจ้านาย ก่อให้เกิดการบันทึกการเดินทางไว้บางฉบับมีการอาศัยความรู้ประวัติศาสตร์มาอธิบายโบราณสถานหรือเมืองเก่าและได้ตั้งข้อสันนิษฐานเอาไว้ บรรดาบันทึกการเดินทางเหล่านี้หนังสือ “เที่ยวเมืองพระร่วง” ในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้บันทึกการเดินทางเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือเก่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ซึ่งประกอบด้วยพิษณุโลก กำแพงเพชร สุโขทัย ศรีสัชนาลัย และมีข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์เรื่องโบราณสถาน ชื่อเมืองเก่า และมีภาพถ่ายประกอบ โดยอาศัยข้อมูลหลักจากคำอ่านศิลาจารึกหลักที่ ๑ หรือ จารึก

พ่อขุนรามคำแหง^๑ หนังสือเที่ยวเมืองพระร่วงอาจจะเรียกว่าเป็นหนังสือคู่มือการท่องเที่ยวโบราณสถานของไทยเล่มแรกก็ว่าได้ นอกจากนี้การตีพิมพ์บันทึกการเดินทางเสด็จประพาสต้นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รายงานตรวจราชการตามมณฑลเทศาภิบาลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังได้เกิดข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์ทำนองเดียวกับหนังสือเที่ยวเมืองพระร่วง ความสนใจประวัติศาสตร์เมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ ๖ เป็นผลมาจากการปฏิรูประบบราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น การแสวงหาความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์ความเป็นมาจึงได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในรูปการตีพิมพ์ประชุมพงศาวดาร ขณะที่ข้อมูลจากการเดินทางด้วยตนเองของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ยังทำให้เกิดข้อเขียนในลักษณะงานสำรวจและการตีความทางประวัติศาสตร์และบันทึกการเดินทางในลักษณะงานเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ควบคู่กันไป เมื่อการคมนาคมระหว่างเมืองสะดวกด้วยรถไฟ ถนน (หรือเครื่องบินในปัจจุบัน) ความนิยมการเดินทางไปต่างเมืองเพื่อการท่องเที่ยวทำให้มีการผลิตงานสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ของเมืองเหล่านั้น ซึ่งจะเป็นการอธิบายประวัติความเป็นมาของเมืองอย่างย่อ อธิบายประวัติและความสำคัญของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่มีอยู่ในเมือง ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีที่น่าสนใจ ทรัพยากรธรรมชาติ หรือแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติ ตัวอย่างของงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยวแสดงให้เห็นในตารางที่ ๑.๙

ตารางที่ ๑.๙
ตัวอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยว

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๔๖๘	เรื่องเที่ยวเมืองต่าง ๆ ภาคที่ ๖ เที่ยวเมืองพิมายในมณฑลนครราชสีมาของ ไชยเดช ฟาเตน พ.ศ. ๒๔๖๘	ประสพ อรรถยุกติ	หนังสือแปล
๒๔๗๐	เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี	รัชกาลที่ ๕	บันทึก
๒๔๘๒,	เสด็จประพาสจันทบุรี	รัชกาลที่ ๕	บันทึก
๒๔๘๔,			
๒๕๐๘			
๒๔๙๗	เรื่องเมืองลพบุรี	กมล เกตุศิริ	หนังสือ
๒๕๐๒	นำเที่ยวเมืองอยุธยา	บรรจบ เทียมหัด	หนังสือ
๒๕๐๒	คำบรรยายเรื่องจังหวัดสุโขทัย	หลวงบริรักษ์จรรยาวัตร	หนังสือ
๒๕๐๔	นำชมโบราณสถานในจังหวัดลพบุรี	บรรจบ เทียมหัด	หนังสือ
๒๕๐๕,	นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา	มานิต วลลิโกดม	หนังสือ
๒๕๑๓,			
๒๕๓๐			

^๑พริยะ ไกรฤกษ์ ได้วิพากษ์ข้อวินิจฉัยทางประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัยในบทความราชนิพนธ์ที่น่าสนใจ โปรดอ่าน พริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปารักษ์หลักที่ ๑ : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ศิลปะ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินตติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๔).

๒๕๐๗	ตำนานเมืองสุวรรณโลก	พระมุนินทรานูวัตต์	หนังสือ
๒๕๐๗	กรุงศรีอยุธยา	วีระ อำพันสุข	หนังสือ
๒๕๑๐	บรรยายสรุปจังหวัดยะลา	สำนักงานจังหวัดยะลา	หนังสือ
๒๕๑๑	ลพบุรีน้ำรู้	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๒	ดงอู่น้ำ	จังหวัดอุบลราชธานี	รวมบทความ
๒๕๑๒	สารขอนแก่น ฉบับพิเศษ เนื่องในงานเฉลิมฉลองวันชาติไทย พ.ศ.๒๕๑๒	สมจิต นพคุณ	หนังสือ
๒๕๑๔	ลพบุรีราชธานีที่สอง	สายสุนีย์ สุชนคร	หนังสือ
๒๕๑๔	พิษณุโลกของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๔	อ่างทองในอดีต	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๔	เที่ยวเองเมืองลพบุรี	กมล ฉายาวัดนะ	หนังสือ
๒๕๑๔	กรุงศรีอยุธยา	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๑๕	สมุทรปราการ	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๑๘	เที่ยวชมโบราณวัตถุสถานในเมืองพิษณุโลก	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๑๙	ไทรยา-สุราษฎร์ธานี	ประทุม ชุมเพ็งพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๐	สุโขทัยเมืองเก่าของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๐	พิจิตรของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๑	อุตรดิตถ์ของเรา	ทวน พันธุพันธ์	หนังสือ
๒๕๒๒	โฉมหน้ากรุงศรีอยุธยา	ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ	หนังสือ
๒๕๒๔	จังหวัดขอนแก่น	เล็ก ลือนาม	หนังสือ
๒๕๒๕	นำชมกรุงรัตนโกสินทร์	กองโบราณคดี	หนังสือ
๒๕๓๒	สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมสุพรรณบุรี	กรมศิลปากร	รวมบทความ
๒๕๓๓	ของดีเมืองราชบุรี	มนัส โอภากุล และคนอื่นๆ	หนังสือ
๕๓๓	เที่ยวปากน้ำ	สำนักงานจังหวัดราชบุรี	หนังสือ
๒๕๓๓	นำชมนครศรีธรรมราช : เมืองประวัติศาสตร์กว่า ๑๐๐๐ ปี	เฉลิม สุขเกษม	หนังสือ
๒๕๓๔	การศึกษารูปแบบการพัฒนาการของชุมชนหัวหิน อันเนื่องมาจากการท่องเที่ยว	กระทรวง อรรณพวิภาค	หนังสือ
๒๕๓๔	บางกอก-บางเจ้าพระยา	ไพศาลย์	งานวิจัย
๒๕๓๔	มรดกใหม่จากลุ่มน้ำสะแกกรัง	สุนิสา โพธิ์เตี้ย	บทความ
๒๕๓๔	เมืองอ่างทอง	โครงการไซเวียดและยุโรป	บทความ
		ตะวันออกศึกษา	
		มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์	
		พลาดิพย์ สิทธิชัยกิจ	หนังสือ
		ทวีป ทวีพาณิชย์	รวมบทความ

๒๕๓๕	สุพรรณบุรี: ๔๐๐ ปียุทธหัตถี	นลินี ไกรคุณะชัย	หนังสือ
๒๕๓๕	กาญจนบุรี: เมืองแห่งสันติสุขและสงคราม	บุญเยี่ยม แยมเมือง	หนังสือ
๒๕๓๕	อยุธยา: มรดกโลก	นิตยา หัตถสินโยธิน	หนังสือ
๒๕๓๖	นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา มรดกโลกทางวัฒนธรรม	จุฬารักษ์ ดำริห์กุล ธีระชัย ธนาเศรษฐ (บรรณาธิการ)	หนังสือ
๒๕๓๗	กรุงศรีอยุธยา	ท. สุขแสง	หนังสือ
๒๕๓๗	สถานที่สำคัญกรุงเทพฯ สุโขทัย: รุ่งอรุณแห่งความสุข	กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ	หนังสือ
๒๕๓๘	พระนครศรีอยุธยา	อุดม โกสัยสุข	หนังสือ
๒๕๓๘	๑๐๐ ปีเมืองอ่างทอง	สำนักงานจังหวัดอ่างทอง	รวมบทความ
๒๕๔๐	คู่มือเดินชมเมือง ชุต เกษรัตน์โกสินทร์	ยงธนิศร์ พิมลเสถียร	หนังสือ

เมื่อกรมศิลปากรเริ่มดำเนินการบูรณะโบราณสถานทั่วประเทศในปี พ.ศ. ๒๕๓๗-๘ เป็นต้นมา โดยมีเมืองเก่าสุโขทัยเป็นงานบูรณะสำคัญเป็นลำดับแรก ทำให้งานเขียนประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะแนะนำเมือง ลักษณะภูมิศาสตร์กายภาพ ประวัติเมืองโดยย่อสมัยต่าง ๆ พื้นที่การบริหารการปกครอง และของสำคัญ ๆ ของจังหวัด ศิลปวัฒนธรรม ฯลฯ โดยนักวิชาการของกรมศิลปากรได้เริ่มตีพิมพ์ออกเผยแพร่ งานเหล่านี้เขียนขึ้นโดย ตรี อมาตยกุล ผลงานของตรี ตีพิมพ์งานประวัติศาสตร์เมืองในชุด "ทัศนสารไทย" เมืองต่าง ๆ เป็นการอธิบายประวัติความเป็นมาของเมืองอย่างย่อ และแหล่งท่องเที่ยวโบราณสถานในจังหวัดนั้น ๆ โดยมีภาพประกอบ งานเรียบเรียงของตรี อมาตยกุล ที่ได้รับการตีพิมพ์มีดังนี้

ตารางที่ ๑.๑๐

ตัวอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยวเมืองของตรี อมาตยกุล

ปีพ.ศ.	ชื่อผลงาน
๒๕๔๘	นำเที่ยวเมืองสุโขทัย
๒๕๔๙	ทัศนสารไทยในจังหวัดนครปฐม
๒๕๐๐	ทัศนสารไทยในจังหวัดชลบุรี, ประวัติเมืองจันทร์(๒๕๑๖*), จังหวัดสุพรรณบุรี(๒๕๑๓*), ทัศนสารไทยจังหวัดชลบุรี
๒๕๐๑	จังหวัดตาก, จังหวัดราชบุรี(๒๕๐๙*)
๒๕๐๒	นำเที่ยวจังหวัดชลบุรี, นำเที่ยวจังหวัดกาญจนบุรี(๒๕๑๖*), นำเที่ยวจังหวัดฉะเชิงเทรา
๒๕๐๓	ทัศนสารไทยจังหวัดพระนครศรีอยุธยา,
๒๕๐๕	รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, จังหวัดพระนครศรีอยุธยา(๒๕๐๖, ๒๕๑๖*)
๒๕๐๗	จังหวัดสระบุรี
๒๕๐๘	จังหวัดลพบุรี
๒๕๑๐	ทัศนสารไทยจังหวัดสระบุรี, นำเที่ยวจังหวัดเชียงราย

หมายเหตุ *หมายถึงการตีพิมพ์ซ้ำ

จากตารางที่ ๑.๑๐ เราจะพบว่าประวัติศาสตร์เมืองจังหวัดต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นเมืองสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยเมื่อครั้งอดีต และเป็นเมืองที่มีการสำรวจและบูรณะโบราณสถานโดยกรมศิลปากรทั้งสิ้น งานเขียนของตรี อมาตยกุล ยังได้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายฉบับโดยผู้บริหารของจังหวัดหรือเป็นการตีพิมพ์เพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์งานศพของบุคคลสำคัญในจังหวัด

นอกเหนือจากตรีแล้ว ข้อมูลในตารางที่ ๑.๙ จะพบว่ามีงานของทวน พันธุ์พันธ์หลายเล่ม และเป็นงานเขียนที่น่าสนใจ ทวนเป็นอาจารย์ประจำในวิทยาลัยครูหลายแห่ง และเลือกที่จะค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองที่ตนเองทำงานอยู่ มีการค้นคว้าข้อมูลหลักฐานเอกสารทั้งชั้นต้นและชั้นรองเพื่อนำมาเรียบเรียง เมื่อเราแยกกลุ่มนักเขียนประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวแล้วจะพบว่านอกจากนักวิชาการประจำกรมศิลปากร นักวิชาการท้องถิ่น ข้าราชการ/หน่วยงานของจังหวัดแล้ว นักประวัติศาสตร์สมัครเล่นจำนวนมากได้ตีพิมพ์งานประเภทนี้ออกมามากที่สุด เช่น สมบัติ พลายน้อย เจริม สุขเกษม จุฬารักษ์ ดำริห์กุล เป็นต้น

ในขณะที่ตรี อมาตยกุล และคนอื่น ๆ ตีพิมพ์งานประวัติความเป็นมาของเมืองและโบราณสถานต่าง ๆ นั้น อนุสาร อ.ส.ท. ได้เริ่มตีพิมพ์แนะนำแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๗ เป็นต้นมาจนเปลี่ยนชื่อมาเป็นนิตยสาร อ.ส.ท. และการนำเสนอข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของการเป็นคู่มือการท่องเที่ยวมีปรากฏให้เห็นในช่วงที่สภาพเศรษฐกิจไทยกำลังเฟื่องฟูในต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ อาทิเช่น สารคดี เพื่อนเดินทาง

สิ่งพิมพ์ที่นำเสนอประวัติศาสตร์ของเมืองที่ได้รับการแนะนำเพื่อการท่องเที่ยวมากที่สุดในปัจจุบันนี้ หนังสือของสำนักพิมพ์สารคดี อันได้แก่ ภูเก็ต(๒๕๓๕) แม่ฮ่องสอน(๒๕๓๖) เชียงใหม่(๒๕๔๐) เพชรบุรี(๒๕๓๖) ออยุธยา(๒๕๓๘) เลย(๒๕๓๙) จันทบุรี(๒๕๓๘) นครศรีธรรมราช(๒๕๓๗) และราชบุรี(๒๕๔๑)^๙ ซึ่งหนังสือชุดดังกล่าวเป็นโครงการหนังสือจังหวัดซึ่งจะอธิบายประวัติศาสตร์เมืองท่องเที่ยวเหล่านี้มีความเป็นมาอย่างไร ทั้งในเรื่องการเมืองการปกครอง ชุมชนชาติพันธุ์ ศิลปวัฒนธรรม แหล่งท่องเที่ยว ที่พัก การเดินทาง สำนักพิมพ์สารคดีเป็นธุรกิจในเครือบริษัทวิริยะธุรกิจ ผู้เป็นเจ้าของสำนักพิมพ์และนิตยสารเมืองโบราณ ซึ่งมีนักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชนและเมืองคนสำคัญคือ ศรัศกร วัลลิโภดม และธิดา สาระยา เป็นผู้เขียนและบางครั้งทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการพิเศษด้วย หนังสือแนะนำจังหวัดในบทบาทจะเป็นการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของพัฒนาการ ซึ่งส่วนใหญ่รับผิดชอบงานเขียนโดยธิดา สาระยา เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่เขียนจะยังคงลักษณะของการเขียนในลักษณะของงานทางวิชาการอย่างอ่อน ๆ แต่จะไม่เข้มข้นด้วยการนำเสนอข้อมูลหลักฐานงานวิจัยหลักของธิดา

นอกจากความน่าในหนังสือชุดจังหวัดของสำนักพิมพ์สารคดีที่อธิบายประวัติความเป็นมาของจังหวัด เนื้อหาของหนังสือยังมีรูปแบบการแบ่งเนื้อหาชัดเจนโดยแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ รู้จักจังหวัด สารคดีพิเศษ วัฒนธรรม และประเพณี สถานที่ท่องเที่ยว ข้อมูลเฉพาะจังหวัด แต่นักเดินทาง เนื้อหาสองในสามจะมีการค้นคว้าด้านเอกสารและการสำรวจข้อมูลภาคสนามและนำเสนอในลักษณะงานเขียนสารคดีทางวิชาการโดยคณะบรรณาธิการหนังสือชุด

^๙ในระหว่างการจัดพิมพ์ ผู้วิจัยทราบว่าทางสำนักพิมพ์สารคดีกำลังเน้นการตีพิมพ์หนังสือสารคดีท่องเที่ยวเมืองลพบุรี และปรับปรุงเนื้อหาเมืองเพชรบุรีเพิ่มเติม

จังหวัดกลุ่มนี้ การใช้มิติทางประวัติศาสตร์เสนอข้อมูลของจังหวัดที่สำนักพิมพ์ต้องการนำเสนอลักษณะเฉพาะและลักษณะพิเศษของจังหวัดเพื่อใช้เป็นข้อมูลการท่องเที่ยวของคนไทย

การนำเสนอเมืองท่องเที่ยวมีความจำเป็นต้องปูพื้นทางประวัติศาสตร์ให้กับผู้อ่านในหนังสือชุดดังกล่าวแล้ว ในหนังสือประเภท Guide Book ที่ตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ต่างประเทศ ผู้เขียนเป็นนักเดินทางต่างชาติก็ได้รับการตีพิมพ์ออกมาเป็นจำนวนมาก เช่น Michelin Green Guide to Thailand.(1997) Insight Guide Book's Bangkok.(1996) Insight Guide Book's Chiang Mai และ Bangkok เป็นต้น หนังสือคู่มือการท่องเที่ยวภาคภาษาอังกฤษนี้มีการอธิบายประวัติศาสตร์ประเทศไทยอย่างย่อ และประวัติความเป็นมาของจังหวัดต่าง ๆ หนังสือในกลุ่มนี้ที่มีการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองอย่างย่อได้น่าสนใจที่สุดก็คือ Michelin Green Guide to Thailand ซึ่งได้มีการเปิดตัวอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ข้อมูลประวัติศาสตร์เมือง/จังหวัดต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้มีลักษณะย่อและเรียงตามหมวดตัวอักษรของจังหวัดตามภาษาอังกฤษ และข้อมูลส่วนใหญ่ในหนังสือได้จากกรมศิลปากร และนักวิชาการ

ข้อสรุปเบื้องต้นที่ได้จากงานเขียนประวัติศาสตร์เมือง/จังหวัดเพื่อการท่องเที่ยวนั้นเริ่มจากเจ้านายผู้ใหญ่ ข้าราชการ เป็นผู้ริเริ่มศึกษา และสืบต่อมาถึงองค์กรและบุคลากรในหน่วยงานของรัฐเป็นหลัก อาทิเช่น กระทรวงมหาดไทย(โดยหน่วยงานของจังหวัด)กรมศิลปากร การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย นักวิชาการท้องถิ่น และนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น ทำให้ข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองของกลุ่มงานเขียนเหล่านี้ให้ข้อมูลประโยชน์ต่อนักเดินทางที่ต้องการท่องเที่ยวเมือง/จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทยด้วยตนเอง และยังใช้เป็นฐานข้อมูลค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองได้เป็นอย่างดี

ข้อแตกต่างระหว่างงานเขียนในกลุ่มประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับกลุ่มงานเขียนประวัติศาสตร์สำหรับการท่องเที่ยวขึ้นอยู่กับกลุ่มประวัติ

การศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาเมืองสมัยใหม่ : Urbanization ในมิติประวัติศาสตร์

ในขณะที่การเขียนประวัติศาสตร์เมืองจากตำนานสู่ประวัติศาสตร์ของเมืองในราชอาณาจักรสยามและประเทศไทยดำเนินมาตลอดนั้น การศึกษาในอีกมุมมองหนึ่งได้เริ่มต้นขึ้นระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ โดยกองทัพญี่ปุ่นที่ศึกษาเมืองต่างของประเทศไทยเพื่อใช้ในการวางแผนยุทธศาสตร์ทางการทหาร แม้ว่างานกลุ่มนี้จะมีใช้เป็นงานเขียนประวัติศาสตร์เมือง แต่งานศึกษาชุดนี้กลับมีบทบาทในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่เป็นประโยชน์ต่อการใช้ศึกษาประวัติศาสตร์เมืองต่าง ๆ ของไทยในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ ตลอดจนประเด็นการศึกษาวิเคราะห์อื่น ๆ ของประวัติศาสตร์ไทย นอกเหนือจากญี่ปุ่นแล้ว การศึกษาเรื่องเมืองต่าง ๆ ของไทยยังไม่ปรากฏในรายงานการศึกษาภาคอีสานของหน่วยงานของสหรัฐที่เข้าสำรวจประเทศไทยในช่วงสงครามเวียดนาม อันได้แก่ JUSMAX และ USOM บรรดาอาสาสมัครอเมริกันในองค์กรดังกล่าวกลายเป็นผู้เชี่ยวชาญสังคมไทยในช่วงทศวรรษ ๒๕๐๐ และทศวรรษ ๒๕๑๐ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ รัฐบาลไทยได้ว่าจ้างคณะที่ปรึกษาสหรัฐอเมริกาได้จัดทำผังเมืองกรุงเทพฯ และธนบุรีในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลและเป็นประโยชน์ต่อการวางผังเมือง ๓๐ ปี (พ.ศ.๒๕๐๑-๒๕๓๐) ซึ่งเรารู้จักกันในชื่อของผังเมือง Litchfield ตามชื่อหัวหน้าคณะที่ปรึกษาอเมริกัน ผังเมือง Litchfield ถูกสร้างขึ้นเป็นแผนแม่บทของการพัฒนากรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจโดยใช้ระบบการตัดถนนสายใหม่ ๆ เป็นปัจจัยในการขยายตัวของเมืองการศึกษาด้านผังเมืองให้ความสำคัญกับการเติบโตของกรุงเทพฯ เป็นสำคัญโดยศึกษาถึงอนาคตการใช้ที่ดินเพื่อเกิดประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจเป็นลำดับแรก และการกระจายตัวของความหนาแน่นของประชากรโดยมี

การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบกโดยเฉพาะอย่างยิ่งถนนตัดใหม่เพื่อรองรับการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯและปริมณฑล

การศึกษาเพื่อการวางแผนเพื่อการพัฒนาและการเติบโตของเมืองในประเทศไทยโดยผู้เชี่ยวชาญและผู้ชำนาญการต่างชาติในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับการศึกษาเมืองในเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ (Urbanization) ได้เริ่มต้นในระยะเวลาต่อมาโดยวัตถุประสงค์ของของการศึกษาที่เป็นองค์รวมและตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดเรื่องการพัฒนาเป็นสำคัญ

การศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองอาจพิจารณาได้ว่าเป็นการศึกษาในแนวทางเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ คือ การแสวงหาคำตอบให้กับกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองของเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทย ผู้วิจัยพบว่างานวิจัยด้านนี้มีการศึกษาทั้งในหมู่นักวิชาการไทยและนักวิชาการตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการตะวันตกที่เป็นแบบแผนของการศึกษาวิจัยกลุ่มนี้ก็คือ Sidney Goldstein ในงานวิจัยเรื่อง **Urbanization in Thailand**. (๒๕๑๕) และผลงานของ Jeff Romm. **Urbanization in Thailand**.

งานของ Goldstein ศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองในประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๕๑๐ โดยศึกษากรุงเทพฯเป็นหลัก ระยะเวลาของการศึกษาเป็นช่วงเวลาของการเติบโตของกรุงเทพฯในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ (๒๕๐๕-๒๕๑๐) เนื่องจาก Goldstein มีพื้นฐานของการเป็นนักประชากรศาสตร์ ทำให้ความสนใจของเขาอยู่ที่ขนาดของประชากรในประเทศไทยและการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงเทพฯหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนถึงสมัยของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ ๑ การก่อสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล ต่างเป็นปัจจัยให้การพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทย Goldstein ได้นำเสนอความคิดเรื่องดังกล่าวในบทความชื่อเดียวกันนี้คือ **Urbanization in Thailand 1947-1967** ตีพิมพ์ในวารสาร Demography ฉบับเดือนพฤษภาคม ๒๕๑๔ และนำเสนอเรื่องประชากรในเมืองของไทยเอาไว้ในบทความเรื่อง **Thailand's Urban Population Reconsidered**. ในเดือนสิงหาคม ๒๕๒๑ ในช่วงที่ Goldstein ศึกษาเรื่องกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่นั้น Jeff Romm ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่ศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯในช่วงเวลาเดียวกัน ผลงานของ Romm คือ **Urbanization in Thailand** งานของ Romm และ Goldstein เป็นพื้นฐานสำคัญขององค์ความรู้ด้าน Urbanization ของประเทศไทย และถูกนำมาใช้อ้างอิงในการศึกษาค้นคว้าความรู้เรื่องเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทย ผลงานค้นคว้าของ Sidney Goldstein และงานของ Jeff Romm สะท้อนให้เราได้ทราบถึงการนิยามความหมายของเมืองสมัยใหม่ การพัฒนาสู่ความเป็นเมือง กับประชากรเป็นปัจจัยที่ต้องศึกษาควบคู่กันมาโดยตลอด

งานวิจัยของ Romm มีเนื้อหาของการเติบโตของกลุ่มเมืองในห้วงรัศมีภาคกลางโดยมีกรุงเทพฯเป็นแกนกลางของกลุ่มเมืองโดยเชื่อมโยงกับการบริหารการปกครองของรัฐบาล งานวิจัยของ Romm แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓ บท โดยบทที่ ๑ ศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของไทย ขณะที่บทที่ ๒ จะศึกษาเขตเมืองหลวงกรุงเทพฯที่เป็นศูนย์กลางการเติบโตทั้งทางด้านการใช้ที่ดิน ระบบการคมนาคมขนส่งสาธารณะ ความรุนแรงและอาชญากรรม ที่อยู่อาศัย คุณภาพของน้ำและอากาศ การศึกษา การจ้างงาน ระบบการเงิน และบทสุดท้ายจะเป็นข้อเสนอแนะให้มีการศึกษาและวางแผนการพัฒนาเมืองและการบริการสาธารณะของชุมชนเมือง และควรมีการศึกษาเพื่อการวางแผนเพื่อการรับมือการเติบโตของเมือง ข้อเสนอสำคัญข้อหนึ่งของ Romm คือสมควรออกกฎหมายผังเมืองที่ชัดเจนเพื่อควบคุมการเติบโตของเมืองในอนาคต

ในปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ สมาคมวิจัยมหาวิทยาลัยไทยได้ตีพิมพ์ผลงานเรื่อง **Urbanization in the Bangkok Central Region**. ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ คณะผู้วิจัยประกอบด้วย วิญญู วิจิตรวาทการ เป็นหัวหน้าโครงการ ผู้วิจัยหลักประกอบด้วย ศักดา สายบัว, แสง สงวนเรือง, ม.ร.ว.อภินันท์, รพีพัฒน์ คณะผู้ช่วยวิจัย อภิชาติ พันธุ์เสน, ชัยอนันต์ สมุทวณิช, จูไรรัตน์ จันทรธรรมรงค์, พยุงศักดิ์ จันทรสุรินทร์, ประเสริฐ วิทยารัฐ, ประธาน วัฒนาวณิช, สมนึก ตั้งเจริญ, ธวัชชัย ยงกิตติกุล, ยุทธ ศักดิ์เดชยนต์, จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา และสมจิต นพคุณ รายชื่อผู้วิจัยคณะนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการรวบรวมนักวิชาการที่ได้ผ่านการศึกษาอบรมจากต่างประเทศมาเป็นอย่างดี หลายคนมีชื่อเสียงในวงวิชาการและวงธุรกิจในเวลาต่อมา และคุณสมบัติของนักวิจัยมีความหลากหลาย ประกอบด้วยนักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ นักสังคมวิทยา นักภูมิศาสตร์ นักการศึกษา อาจเรียกได้ว่าเป็นคณะนักวิจัยแบบสหวิทยาการครั้งสำคัญในวงวิชาการไทยในเวลานั้น ในบทนำของงานวิจัยกล่าวว่า มีการขยายความร่วมมือทางวิชาการไปยังกลุ่มนักวิชาการประเทศเนปาล อินเดีย และฟิลิปปินส์ โดยได้รับทุนสนับสนุนวิจัยจาก International Development Research Centre of Canada (IDRCC)

คณะผู้วิจัยประเมินพัฒนาการของการเป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ที่ผ่านมามาจนถึงปีพ.ศ. ๒๕๑๕ แสดงให้เห็นการเติบโตและขยายตัวอย่างรวดเร็วเมื่อมีการพัฒนา และการเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นสมัยใหม่ กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ในการเป็นศูนย์กลางด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจ การศึกษา การเติบโตดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นนัยยะของการเปลี่ยนแปลงเรื่องการเพิ่มของจำนวนประชากร สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางกายภาพ ปัญหาต่าง ๆ ภายในเมือง คณะผู้วิจัยเสนอแนะให้มีการพัฒนาภาคชนบท การกระจายอำนาจสู่ภูมิภาคทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการบริหารการปกครอง เพื่อลดปัญหาช่องว่างและความแตกต่างของภาคเมืองและภาคชนบท แนะนำให้มีการวางแผนงานที่ชัดเจน และคำนึงถึงกรอบความสัมพันธ์ระหว่างสังคมในประเทศและองค์ประกอบของการพัฒนาอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจอื่น ๆ ที่จะตอบสนองต่อการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ได้ดีในอนาคต¹⁰

นักวิชาการไทยหลายท่านได้ศึกษาค้นคว้าเรื่อง Urbanization ของเมืองในประเทศไทย เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ในการกำหนดยุทธศาสตร์ของกระบวนการพัฒนาเมืองให้ทันสมัยซึ่งเป็นผลมาจากกำหนดการพัฒนาเมืองหลักตามภูมิภาคต่าง ๆ ที่ได้รับการบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ ๑ ที่รัฐบาลต้องการพัฒนาเมืองหลักของแต่ละภูมิภาคนอกเหนือจากกรุงเทพฯ ซึ่งประกอบด้วย เชียงใหม่-ภาคเหนือ ขอนแก่น-ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้-สงขลา¹¹

การศึกษากระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่เป็นองค์ความรู้ที่มีการวางรากฐานอย่างแน่นหนามากอยู่ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ข้อมูลที่รวบรวมได้ผู้วิจัยได้แบ่งตามภูมิภาค ดังนี้

ตารางที่ ๑.๑๐

ตัวอย่างการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่ภาคใต้

ปี พ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงาน
---------	-----------	----------	--------------

¹⁰ดูรายละเอียดในบทสรุปของ Thai University Research Associates, **URBANIZATION in The Bangkok Central Region** (Bangkok: The Social Science Association of Thailand, 1975), pp.395-402.

¹¹เพ็งอ้ง และดูรายละเอียดในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑

๒๕๒๐	รายงานผลการวิจัยเรื่องการใช้ที่ดินในเขตเทศบาลเมืองปัตตานี พ.ศ. ๒๕๑๙	เพิ่ม นิลรัตน์	งานวิจัย
๒๕๒๗	เคลื่อนย้ายแรงงานกับการพัฒนาเมืองหลักในภาคใต้ : ศึกษาเฉพาะกรณีเขตส่งเสริมอุตสาหกรรมใน จ.สงขลา	น้อย จันทรอำไพ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๘	การศึกษาเพื่อจัดลำดับและความสำคัญของชุมชนภาคใต้	ไม่ปรากฏนาม	งานสำรวจวิจัย
๒๕๒๘	The Sub-Regional Development Study of the Upper-Southern Part of Thailand	National Economic and Social Development Board	งานสำรวจวิจัย
๒๕๓๐	การศึกษารูปแบบการใช้ที่ดินชุมชนเมืองนครศรีธรรมราช	สุโรจย์ สุทธิอาภา	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๔	รายงานสรุปจำนวนประชากรและความเป็นเมืองรายจังหวัดของภาคใต้จากสำมะโนครัวประชากรและเคหะ	สำนักงานสถิติแห่งชาติ	งานวิจัย
๒๕๓๘	การพัฒนาเทศบาลเมืองหาดใหญ่-สงขลา: การค้นหาทางเลือก การวางแผนพัฒนาเมือง ปัญหาและทิศทางการพัฒนาชุมชนเมืองในจังหวัดภาคใต้	สมพร เพ็ญจันทร์ และ สุรเชษฐ์ จิระมณี	งานวิจัย
๒๕๓๒	Urbanization of Phuket	คณะมนุษยศาสตร์และ สังคมศาสตร์ วิทยาลัยครู สุราษฎร์ธานี	งานวิจัย
๒๕๓๔	Hat Yai-Songkla Municipalities of	Chatchai Pongprayoon	งานวิจัย
๒๕๓๖	Alteration Urban Planning Strategies	Sompom Fuangchan	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๑๑

ตัวอย่างงานการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่ภาคเหนือ

ปี พ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะของงานเขียน
๒๕๑๕	Modernizing Chiang Mai: a Study of Community Elites in Urban Development	Chakit Noranitpadungkarn	งานวิจัย
๒๕๒๙	ปัญหานครหลวงและการพัฒนาเมืองหลักในภาคเหนือ : รวมคำบรรยายและบทความทางวิชาการ	อัน นิมมานเหมินท์	รวมบทความ
๒๕๒๘	การพัฒนาเมืองเชียงใหม่	เบญจา สวัสดิ์โอ	งานวิจัย

๒๕๓๐	ผลกระทบของโครงการพัฒนาเมืองหลักที่มีต่อพื้นที่โดยรอบ : กรณีศึกษาเมืองหลักเชียงใหม่	ม.ล.พันธุ์สุริย์ ลดาวัลย์	งานวิจัย
๒๕๓๐	บทบาทของบุคคลชั้นนำต่อการพัฒนาเมืองในภาคเหนือ	คณะทำวิจัยกลุ่มสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือ	งานวิจัย
๒๕๓๔	ปัญหาการใช้พื้นที่กับการพัฒนาเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลักในปัจจุบันและอนาคต	วันชัย บุญยสุรัตน์	งานวิจัย
๒๕๓๔	โครงการวางแผนพัฒนาเมืองเชียงใหม่ แผนปฏิบัติการด้านอนุรักษ์ประวัติศาสตร์และสิ่งแวดล้อม	โครงการวางแผนพัฒนาเมืองเชียงใหม่	งานวิจัย
๒๕๓๕	บทบาทเมืองขนาดกลางในการพัฒนาภูมิภาค : กรณีศึกษาเมืองเชียงราย	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๖	การเติบโตของเมืองและสภาวะแวดล้อมของเมืองเชียงใหม่	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
๒๕๓๖	การขยายตัวเมืองเชียงใหม่ : การเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพ	อัษฎางค์ โปราณานนท์	งานวิจัย
๒๕๓๗	เชียงใหม่ในกระแสการเปลี่ยนแปลง	ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง	งานวิจัย
1986	Development Guidline for Sattellite Town Area of Muang Chiang Mai, Research Report	Suri Bunyanuphong.	งานวิจัย

จากตารางที่ ๑.๑๑ กรณีศึกษา Urbanization ภาคเหนือ ผู้วิจัยพบว่า เมืองเชียงใหม่ เป็นเมืองที่มีการศึกษามากที่สุดโดยผ่านหน่วยงานสถาบันวิจัยสังคม และนักวิชาการที่ศึกษาค้นคว้าเชียงใหม่มากที่สุดคือ ดวงจันทร์ (อาภาวัชรตม์) เจริญเมือง และกรณีศึกษาของเชียงใหม่มีทั้งประเด็นบทบาทของชนชั้นนำในเชียงใหม่ต่อการพัฒนาเชียงใหม่ ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ประเด็นด้านสิ่งแวดล้อม ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยเกือบทั้งหมด และผลงานที่ตีพิมพ์ออกมาโดยมากจะอยู่ในช่วงทศวรรษ ๒๕๓๐ ผู้วิจัยเข้าใจว่าเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสำคัญทั้งทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม ในเชียงใหม่ มีมากในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา

ด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลก็มีการศึกษาเมืองในลักษณะของ Urbanization ในลักษณะเดียวกันกับภาคใต้และภาคเหนือ ดังตัวอย่างในตารางที่ ๑.๑๒ และตารางที่ ๑.๑๓

ตารางที่ ๑.๑๒

ตัวอย่างการศึกษา Urbanization ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปีพิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงานเขียน
๒๕๒๘	การศึกษาความเหมาะสมของขอบเขต จังหวัด: กรณีศึกษาจังหวัดมุกดาหารการ	เสนห์ นิยมไทย	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๑	ศึกษาเพื่อวางนโยบายการพัฒนาเมือง นครพนม	บังเอิญ เจริญสุข	วิทยานิพนธ์
1974	Urbanization in Thailand: Khon Kaen Case Study	Ladd Thomas & Chkrit Nooranit Padungkarn	บทความวิจัย
1981	Urbanization, Migration, and Special Policy in Korat	Udhis Kaothien	งานวิจัย

ตารางที่ ๑.๑๓

ตัวอย่างการศึกษาด้าน Urbanization ในพื้นที่กรุงเทพมหานคร

ปีพ.ศ.	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงานเขียน
๒๕๑๑	การเติบโตของเขตชุมชนในภาค กรุงเทพมหานคร	วิญญู วิจิตรวาทการ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๕	การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การ ศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง	กนก วงษ์ตระหง่าน	งานวิจัย
๒๕๒๕	การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ ใช้สอย พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕	บุปผาภรณ์ สุวรรณมาศ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๘	การขยายตัวของหมู่บ้านจัดสรรกับปัญหา การขยายเมือง	วงเดือน เกษสุภะ	วิทยานิพนธ์
๒๕๒๙	การศึกษาเปรียบเทียบอิทธิพลของกลไก การขยายเมืองต่อแบบแผนการดำเนินชีวิต ในเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร ผลกระทบจากระบบเมืองสมัยใหม่ที่มีผล	วราวรรณ เวชสิทธิ์	วิทยานิพนธ์
๒๕๓๗	ต่อระบบย่านของคนในกรุงเทพมหานคร	วิมลศรี ลิ้มชนากุล	วิทยานิพนธ์
1970	Impact of Urbanization on a Peripheral Area of Bangkok, Thailand	Thirawat Pramuanratkam	วิทยานิพนธ์
1971	Greater Bangkok Metropolitan area Population Growth and Movement 1956-1960	Larry Sternstein	งานวิจัย

1976	Urbanization in the Bangkok Central Region	Thai University Research Association	งานวิจัย
1985	Urbanization of Bangkok and National Development: Some Issues for Discussion	Surichai Wungaeo	งานวิจัย
1986	Change in Sub-urban Area North of Bangkok Metropolis: an Intergrated Ecological Study	Tweesakdi Piyakarnchana and others	งานวิจัย
1992	Impacts of Modernization and Urbanization in Bangkok : An Intergrative Ecological and Biosocial Study	Anuchat Pongsomlee	งานวิจัย
1994	Interpreting Bangkok: The Urban Question in Thai Studies	Mare Askew	งานวิจัย

ข้อมูลในตารางที่ ๑.๑๓ มีงานวิจัยบางเล่มที่ศึกษาพัฒนาการของเมืองสำคัญของไทยมีลักษณะของกระบวนการสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ ๆ สมัยใด และมีลักษณะเด่นอย่างไรบ้าง และมีมิติประวัติศาสตร์ที่ไล่เรียงไปตามลำดับเวลา(chronology)และเป็นงานวิจัยที่ดี ตัวอย่างเช่น วิทยานิพนธ์ของบุพผนา สุวรรณมาศ **The Structure of Greater Bangkok : An Urban Study of Land Use and Demography**, ซึ่งปรับปรุงในชื่อภาษาไทยว่า **การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ใช้สอย พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕**, บุพผนาได้กำหนดยุคสมัยการเติบโตของกรุงเทพออกเป็น ๕ ยุคสมัย คือ สมัยราชธานีและเมืองปราการ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) สมัยเมืองเก่า(พ.ศ.๒๓๕๒-๒๓๙๔) สมัยเมืองพาณิชย์(พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๑๑) สมัยเมืองก่อนอุตสาหกรรม (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๘๔) และสมัยเอกราช(พ.ศ.๒๔๘๔-๒๕๒๕) เป็นการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองในลักษณะของโครงสร้างเมืองหลัก ลักษณะของการศึกษาประเภทเดียวกันนี้ยังพบได้ในงานวิจัยของกนก วงศ์ตระหง่าน, **การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง**, (๒๕๒๕) ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ ที่เป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐไทยและเติบโตเป็นศูนย์กลางการพาณิชย์ และการขยายตัวเป็นเมืองขนาดใหญ่สุดของประเทศโดยเฉพาะในระยะเวลาที่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมา

งานวิจัยทั้งสองเล่มต่างเผยแพร่สู่สาธารณะในงานสัมมนาเดียวกัน คือ “สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย” ซึ่งจัดขึ้นโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๕ หัวข้อการสัมมนาที่มุ่งความสนใจไปที่กรุงเทพฯ มีอายุ ๒๐๐ ปี นี้ เป็นปรากฏการณ์สำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาวิจัยในเรื่อง การใช้วาระโอกาสพิเศษของมิติเวลาทางประวัติศาสตร์ของเมืองที่มีอายุยาวนานมากพอต่อการศึกษาเพื่อให้ความสำคัญในแต่ละประเด็น

ในกรณีการประชุมการสัมมนาทางวิชาการไทยศึกษาครั้งที่ ๖ ซึ่งจัดขึ้นที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ กลุ่มหัวข้อการสัมมนากลุ่มหนึ่งมีชื่อว่า “๗๐๐ ปี นครพิงค์ศรีเชียงใหม่” มีงานวิจัยมากกว่า ๓๐ เรื่องนำเสนอ

ประเด็นต่างๆ ของเชียงใหม่¹² ซึ่งเราสามารถประเมินในเรื่องสถานภาพการศึกษาวิจัยด้านท้องถิ่นศึกษาเพียงด้านเดียว แต่เราสามารถพิจารณาเชียงใหม่ในฐานะและความสำคัญของเมืองได้เช่นเดียวกัน

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในเรื่อง Urbanization ที่ผ่านมา โดยมากเป็นการศึกษาในรูปของงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นผลมาจากการขยายตัวด้านการศึกษาระดับมหาวิทยาลัยในคณะวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันวิจัยประชากรศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันวิจัยประชากรมหาวิทยาลัยมหิดล และการศึกษาด้านสังคมวิทยาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หลักสูตรการวางแผนพัฒนาของสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์(NIDA) สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันการศึกษาเหล่านี้มีการศึกษาด้าน Urbanization ในเขตเมืองของแต่ละภาคทำให้การศึกษาด้านการวางผังเมืองและการศึกษาที่เกี่ยวข้องเพิ่มมากขึ้น ตัวอย่างเช่น ประอร อุทังกร. ความเปลี่ยนแปลงของผังเมืองกรุงเทพมหานครตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ - ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๑ พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๕๗. (๒๕๒๕) เป็นต้น

ด้านนักวิชาการในภูมิภาคได้มีการผลิตงานวิจัยประเภทเดียวกันนี้ออกมาเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น สมโชติ อ่องสกุล. ผังเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต : อดีต และอนาคต. (๒๕๓๙) อัญญาณ์ โปราณานนท์. การอนุรักษ์พื้นที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรม โดยการวางผังเมือง : กรณีศึกษาพื้นที่ในเขตกำแพงเมืองเชียงใหม่.(๒๕๒๘) สุชาติ ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงความเป็นเมืองและการย้ายถิ่น.(๒๕๒๙)

กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ให้ความสำคัญเรื่องการใช้ที่ดินก็เป็นแนวทางหนึ่งที่มีการศึกษากันมาก กลุ่มงานนี้จำนวนมากพยายามอธิบายรูปแบบการใช้ที่ดินที่สัมพันธ์กับการเติบโตของการพัฒนาเมืองที่อาศัยพื้นฐานความรู้วิชาการวางผังเมือง เศรษฐศาสตร์ที่ดิน และเศรษฐศาสตร์เพื่อการพัฒนา ตัวอย่างเช่น สมลัญญา ประพัฒน์ และอัญญาณ์ โปราณานนท์. การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินบริเวณเมืองเชียงใหม่.(๒๕๒๙) พรใจ เต็มวาริ. การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงในการถือครองที่ดินในประวัติศาสตร์สังคมชนบทภาคเหนือ กรณีศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดเชียงใหม่.(๒๕๓๙) ชัยยา โพธิ์แดง. การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเทพฯ ระหว่างพ.ศ.๒๔๙๔-๒๔๙๖. (๒๕๒๘) อุไร อารามวงศ์ตระกูล. รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในเขตเมือง.(๒๕๒๙)

นอกจากนี้ยังได้มีการศึกษาการพัฒนาสู่เมืองสมัยใหม่ที่ใช้แนวคิดด้านมนุษยวิทยา สังคมวิทยา นิเวศวิทยา เป็นแนวทางการศึกษาด้วย ตัวอย่างเช่น Gehan Wijeyewardene. **Great City on the River Ping : Some Anthropological and Historical Perspective on Chiang Mai.** (1984) สำหรับงานของ Gehan Wijeyewardene เป็นการอธิบายเมืองเชียงใหม่ในมิติของนักมนุษยวิทยาโดยพิจารณาการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐาน งานที่ใช้แนวคิดด้านสังคมวิทยาเพื่ออธิบายลักษณะของเมืองในประเทศไทย ได้แก่งานของ Herbert J. Rubin. **The City and its relation to the Thai Socio - Cultural System : A Research Prospective.**(1974)

ความสนใจเรื่องการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ในประเทศอยู่ในความสนใจของสังคมไทยมาโดยตลอด จากข้อมูลการรวบรวมสิ่งพิมพ์เรื่องการพัฒนาเมืองของ ศิริพร สุวรรณะ ในงานชื่อ การพัฒนาเมือง :

¹²ดูรายละเอียดใน Conference Program ของการประชุมนานาชาติ ไทยศึกษา ครั้งที่ ๖ เชียงใหม่ ๑๔-๑๗ ตุลาคม ๒๕๓๙

บรรณานุกรม.(๒๕๖๖) พบว่ามีสิ่งพิมพ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนาเมือง ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษมีอยู่ประมาณ ๑,๕๐๐ รายการ คลังข้อมูลเรื่องการพัฒนาเมืองทำให้มีงานวิจัยที่อาศัยคลังข้อมูลดังกล่าวพัฒนาเป็นงานวิจัย ได้แก่งานของ Praty Vesarch **Urbanization in Thailand : A Bibliographical Essay from urbanization in Thailand.**(1974)¹³

กล่าวโดยสรุป การศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองในประเด็นการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่มีการศึกษากันอย่างสม่ำเสมอโดยภาควิชาการวางผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นหัวหอกสำคัญของการศึกษาค้นคว้าทั้งในกลุ่มอาจารย์ และนิสิต โดยเฉพาะในภาคบัณฑิตศึกษา รวมทั้งสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์หรือนิด้า(NIDA)ก็มีบทบาทสำคัญยิ่งของกลุ่มการศึกษาวิจัย ประโยชน์ของงานวิจัยเหล่านี้เป็นการศึกษาเพื่อใช้ประกอบเป็นข้อมูลในการสร้างสรรค์แผนงานหลัก(master plan)ได้ดี แต่ถ้าประเมินการนำเสนอหน้าเรื่องประวัติความเป็นมาของเมืองแล้วผู้วิจัยพบว่ามีความอ่อนด้อยของการศึกษาอย่างมาก เพราะเป็นการนำข้อมูลประวัติศาสตร์ที่เสนอจะธรรมดาสามัญมาเกริ่นในบทนำเท่านั้นเอง เนื้อหาของเมืองในมิติประวัติศาสตร์ในกระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองสมัยใหม่ครอบคลุมเฉพาะเมืองสำคัญเช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ ขอนแก่น สงขลา ฯลฯ โดยศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพมากกว่าประเด็นการศึกษาอื่น ๆ อาจจะเป็นเพราะองค์ประกอบของการศึกษาในกลุ่มงานนี้มีพื้นฐานที่จะศึกษาเพื่อเอื้ออำนวยในการกำหนดนโยบายของการพัฒนาทางกายภาพ ดังนั้นเมืองที่เลือกมาศึกษาจึงมีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพมากกว่าปัจจัยอื่น

การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองแนวใหม่ : การศึกษาวิจัยด้วยนักวิชาการต่างสาขา

นักประวัติศาสตร์ทั้งอาชีพและสมัครเล่นสนใจเข้ามาศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในเรื่องบริบททางประวัติศาสตร์ด้านต่าง ๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง แต่ความสนใจประวัติศาสตร์เมืองมิได้จำกัดแต่กลุ่มนักประวัติศาสตร์เพียงกลุ่มเดียว แต่ยังขยายความสนใจไปสู่นักวิชาการในศาสตร์อื่น ๆ ด้วย กลุ่มนักวิชาการที่น่าสนใจมากที่สุด ได้แก่ กลุ่มนักวิชาการสายสถาปัตยกรรมศาสตร์ในสังคมไทยก็มีความสนใจต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในอดีตโดยอาศัยความชำนาญเรื่องการออกแบบ การวางผังเมือง ทำให้มีความพยายามที่จะใช้องค์ความรู้ด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์มาอธิบายเมืองโบราณของไทย ตัวอย่างงานที่น่าสนใจคือ งานวิจัยของสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา เรื่อง **น้ำ: ปอเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย** ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.๒๕๒๘ ในบทที่ ๖ เป็นการศึกษาวิเคราะห์เรื่องลักษณะชุมชนและผังเมือง สุเมธ พยายามเชื่อมโยงแนวคิดเรื่องน้ำกับการวางผังเมืองโบราณของไทยนั้นสัมพันธ์กันมาตลอด สุเมธใช้แบบแผนการวางผังเมืองแบบเขมรมาเป็นกรอบความคิดในการศึกษาผังเมืองโบราณของสุโขทัย เขาวิเคราะห์ว่า “หากเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างตัวเมืองสุโขทัยและวัดพระพายหลวงกับความสัมพันธ์ระหว่างนครธมและนครวัด จะเห็นได้ว่ามีอะไรที่คล้ายคลึงกันมากในแง่ของการวางผัง”¹⁴สุเมธยังได้ศึกษาวิเคราะห์เมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ชุมชนในภาคใต้ กรุงศรีอยุธยา และกรุงเทพฯ โดยชี้ให้เห็นความยืดหยุ่นของระบบ

¹³แม้ว่าจะมีคลังข้อมูลมากกว่า ๑,๕๐๐ รายการที่ ศิริพร สุวรรณะ รวบรวมเอาไว้แล้ว แต่สำหรับงานวิจัยที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการอยู่นี้จะมีความต่างออกไปมาก เพราะผู้วิจัยเลือกศึกษาเฉพาะผลงานที่มีการใช้มิติทางประวัติศาสตร์เป็นฐานของการคิดสรรและเป็นตัวอย่างของการศึกษาวิเคราะห์

¹⁴สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, **น้ำ: ปอเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย** (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘), น.๑๖๓.

ผังเมืองของไทย และอิทธิพลของการดำรงชีวิตแบบตะวันตกในเขตเมือง งานวิจัยเรื่องนี้ของสุเมธ เป็นการปรับปรุงมาจากรายงานการประมวลเรื่องผังเมืองโบราณไทย และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเขาเรื่องสถาปัตยกรรมและวิวัฒนาการถิ่นฐานของสังคมชาวน้ำทั่วโลก งานวิจัยชิ้นนี้ตีพิมพ์ภาคภาษาอังกฤษด้วยโดยให้ชื่อว่า **Naga-Oceanic Origins of Culture in the West Pacific and in Siam** ประสบการณ์การศึกษาและการมีโอกาสดำเนินงานในสำนักผังเมืองมาก่อน ทำให้งานวิจัยเรื่อง "น้ำ" ของสุเมธมีความน่าสนใจในประเด็นการวิเคราะห์¹⁵ นอกจากสุเมธแล้วสถาปนิกหรือนักสถาปัตยกรรมศาสตร์อื่น ๆ ได้ศึกษาวิจัยเมืองโดยการใช้ฐานความรู้เรื่องสถาปัตยกรรมศาสตร์เข้ามาวิเคราะห์ งานวิจัยหลายเล่มเป็นงานวิจัยร่วมกับนักประวัติศาสตร์ ดังรายละเอียดของตารางที่ ๑.๑๔

ตารางที่ ๑.๑๔

ตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองด้วยแนวคิดด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์

ปีที่พิมพ์	ชื่อผลงาน	ผู้เขียน	ลักษณะงาน
๒๕๒๕	พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ธนพิศร์ กฤตติกากุล และ ดรุณี แก้วม่วง	งานวิจัย
๒๕๒๕	วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	เนตรนภิศ นาควัระ และ ปิยนาท บุนนาค	งานวิจัย
๒๕๒๕	บ้านในกรุงเทพฯ: รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	สุสติ ทิพทัส และ มานพ พงศทัต	งานวิจัย
๒๕๒๕	ตลาดในกรุงเทพฯ: การขยายตัวและพัฒนาการ ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	สุวัฒนา ธาดานิติ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๕	คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี ฯ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๕๒๕)	ปิยนาท บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ	งานวิจัย
๒๕๒๕	ถนน: วิวัฒนาการในรอบ ๒๐๐ ปี	สุวัฒนา ธาดานิติ	งานวิจัย
๒๕๒๕	จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์	ศิริวรรณ ศิลพัชรนันท์ และคณะ	งานวิจัย
๒๕๒๗	โครงการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและการพัฒนาเมืองภูเก็ต	กรมศิลปากร	งานวิจัย
๒๕๒๙	สถาปัตยกรรมจีนในเมืองปัตตานี	ชินส์ เดทเลฟ คัมมัยเยอร์.	งานวิจัย
๒๕๓๔	องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์	วสันต์ ชิวะสาธน์ ม.ร.ว. เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ วิมลศรี ทรายางกูร	งานวิจัย

¹⁵ บริษัท เอส เจ เอ พริดี จำกัด ของสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ยังเป็นจัดทำโครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยาให้กับกรมศิลปากรในปีพ.ศ. ๒๕๓๗

๒๕๓๖	พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต	กอบกุล อินทรวิจิตร สันติ ฉันทวิลาสวงศ์ วีระ อินพันทัง	งานวิจัย
1996	Palaces of Bangkok: Royal Residences of the Chakri Dynasty	Naengnoi Suksri	หนังสือ

จากตัวอย่างตามตารางที่ ๑. ๑๔ นั้นงานวิจัยประวัติศาสตร์เมืองด้านสถาปัตยกรรมนั้นมีการศึกษาวิจัยในเขตกรุงเทพฯ ในวาระโอกาสเฉลิมฉลองกรุงเทพมหานคร ๒๐๐ ปี การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมบางเล่มมีนักประวัติศาสตร์เข้าไปมีส่วนร่วมในงานวิจัยด้วย เช่น ปิยนาค บุณนาค หรือ ดรุณี แก้วม่วง

ในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ และ ๒๕๓๐ ความตื่นตัวด้านสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศวิทยาในเมืองไทยมีมาก และมีผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์โดยนำเสนอข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมในสมัยประวัติศาสตร์มีผลต่อชุมชนเมืองอย่างมาก ตัวอย่างงานวิจัยเหล่านั้น ได้แก่ สัมฤทธิ์ สุขเมือง. **ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก.** (๒๕๓๑) ซึ่งเป็นการศึกษาเรื่องธรณีสัณฐาน(Geomorphology) อ่าวไทยด้านตะวันออกกับการตั้งเมืองโบราณสมัยทวารวดี ได้แก่เมือง ศรีมโหสถ และเมืองพระรถ งานด้านนิเวศวิทยาทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจที่สุดในกลุ่มงานวิจัยเหล่านี้คืองานของ พรพันธ์ พุตระกูลใน **The Environmental History of pre-modern Provincial Towns in Siam to 1910.** (๒๕๓๒) ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของพรพันธ์ที่ศึกษาประวัติศาสตร์สิ่งแวดล้อมของกรุงเทพฯและปริมณฑลก่อนปีพ.ศ. ๒๔๕๓ หรือสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศวิทยา(Ecology)ในมิติประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ ข้อมูลที่พอพันธ์นำเสนอมีทั้งเรื่องของประชากร สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งการกำหนดสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นสมัยสำคัญของการศึกษา เพราะเป็นสมัยที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และการเปลี่ยนแปลงของประชากรและการทำกินของราษฎรอย่างมาก ข้อเด่นของงานเขียนของพอพันธ์คือความพยายามที่จะอธิบายลักษณะทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯและปริมณฑลที่มีการเน้นเรื่องระบบนิเวศภายใต้คำอธิบายขององค์ความรู้เก่าของการสร้างเมืองในสมัยโบราณคือ "ชัยภูมิ" ตามตำราพิชัยสงคราม และประชากรในเขตพื้นที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไรบ้าง จนถึงสมัยของการปฏิรูประบบการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๕

อย่างไรก็ตามการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมในประวัติศาสตร์ไทยได้เริ่มมีการศึกษาค้นคว้ามาก่อนหน้านั้นแล้ว โดยอยู่ในความสนใจของกลุ่มนักวิชาการญี่ปุ่น อันได้แก่ Yoshikazu Takaya ในบทความเรื่อง **Topographical analysis of the southern basin of the central plain Thailand** ตีพิมพ์ลงในวารสาร Journal of Southeast Asian Studies ในปีพ.ศ.๒๕๑๒ และเรื่อง **An Ecological Interpretation of Thai History** นำเสนอในวารสารของสยามสมาคม "Journal of Siam Society" ในปีพ.ศ.๒๕๑๘ Takaya มีความสนใจสิ่งแวดล้อมในอดีตของไทยอย่างมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ราบลุ่มภาคกลางของไทยซึ่งเป็นพื้นที่เพาะปลูกสำคัญและเป็นที่ตั้งของเมืองสำคัญๆ ของไทย Shigeharu Tanabe เป็นนักวิชาการญี่ปุ่นอีกคนหนึ่งที่น่าสนใจเรื่องสิ่งแวดล้อมในประวัติศาสตร์ไทยแต่ให้ความสำคัญกับระบบการเพาะปลูก งานที่ได้รับการยกย่องมากในการวิเคราะห์ที่มีมิติประวัติศาสตร์สูงคือ **Historical Geography of the Canal System in the Chao Phraya Delta from the Autthaya Period to the Forth Reign of RatanaKosin Dynasty.**(1977)

นอกจากนักวิชาการญี่ปุ่นแล้วนักวิชาการที่สนใจเรื่องนี้ก็มีอยู่ไม่น้อยโดยเฉพาะงานค้นคว้าเรื่องเมืองโบราณต่างในประเทศไทย ได้แก่ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา.(๒๕๒๘) ผ่องศรี วานาสิน และทิวา ศุภจรรยา. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาดำรงที่ที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์.(๒๕๒๕) นักวิชาการรุ่นหลังที่สนใจเรื่องธรณีสัณฐานในสมัยประวัติศาสตร์ที่มีผลต่อการสร้างความรู้เรื่องเมือง/ชุมชนสมัยโบราณโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยทวารวดีเป็นต้นมา เช่น สมบูรณ์หรือธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล ในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง *Geomorphology of the Cao Phraya Delta*(๒๕๓๓) และบทความที่เขียนร่วมกับไพบูลย์ ปราโมชนีในเรื่อง *Evolution of Landforms and site of Ancient Cities and Communities in Lower Chao Phraya Plain*. ในการสัมมนาเรื่อง *Ayudhya and Asia* เมื่อปีพ.ศ.๒๕๓๘ ได้อาศัยความรู้เรื่องธรณีสัณฐานของอ่าวไทยกับข้อมูลเรื่องที่ตั้งของเมือง/ชุมชนโบราณของทิวา ศุภจรรยา อธิบายให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของธรณีสัณฐานในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางสัมพันธ์กับการตั้งชุมชน/เมืองในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดี สมัยอยุธยา และสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การศึกษาด้าน Urbanization ที่ผ่านมา ผู้วิจัยพบว่ามีปริมาณงานที่พิมพ์ออกมามากและส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยที่จะเกิดขึ้นเมื่อเริ่มมีการประเมินและดำเนินการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมา กลุ่มนักวิชาการที่ศึกษามีทั้งไทยและชาวต่างชาติ และมีการใช้ความรู้ที่หลากหลายมาศึกษา มีทั้งสถาปัตยกรรมศาสตร์ ธรณีสัณฐาน เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มนุษยวิทยา รัฐศาสตร์ ทำให้งานวิจัยเหล่านี้ น่าสนใจยิ่งขึ้นไปอีก และงานบางเล่มมีนักประวัติศาสตร์เข้าไปทำงานร่วมด้วยในฐานะนักวิจัยหลัก

การศึกษาปรากฏการณ์ กิจกรรม ของเมืองในบริบททางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ

การศึกษาประวัติศาสตร์ปรากฏการณ์หรือการประกอบกิจกรรมสำคัญในเมืองก็เป็นกลุ่มงานอีกกลุ่มหนึ่งที่ น่าศึกษา ประเด็นที่ศึกษามากที่สุด ได้แก่ “สลัมหรือชุมชนแออัด” ซึ่งเป็น กรณีศึกษาปัญหาชุมชนในเมืองที่เป็นผลมาจากการเติบโตของเมือง ปัญหาความแตกต่างด้านฐานะเศรษฐกิจของคนในเมือง ปัญหาที่อยู่อาศัย ปัญหาอาชญากรรม

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ มีความพยายามเสนอให้ใช้คำว่า “ชุมชนแออัด” แทนคำว่า “สลัม” เป็นการปฏิสนธิยามสลัมซึ่งสะท้อนปัญหาของการพัฒนาของผู้ปกครองไทยในเวลานั้น จนถึงปีพ.ศ. ๒๕๒๕ จึงมีการประกาศใช้คำว่า “ชุมชนแออัด” แทนคำว่า “สลัม” อย่างเป็นทางการ กรณีศึกษาเรื่องชุมชนแออัดนี้ กลุ่มนักสังคมสงเคราะห์ นักวิชาการ และกลุ่ม NGOs ได้ทำกันอย่างแพร่หลาย นักวิชาการคนสำคัญที่ได้ศึกษากรณีชุมชนแออัดอย่างเป็นระบบคือ ม.ร.ว.อศิน รัฟพัฒน์

อศิน เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง *Bangkok Slum : Aspect of Social Organization* ในปี ๒๕๑๘ เป็นงานวิจัยเรื่องสลัมโดยนักวิชาการไทยคนแรก ๆ ที่เข้าไปศึกษาและเป็นแบบอย่างของการศึกษาวิจัยภาคสนามในพื้นที่ที่เรียกว่าสลัมหรือชุมชนแออัด นอกจากนี้ อศิน ยังเขียนร่วมกับ Gerald K. Krausse ในบทความรายงานวิจัยเรื่อง “*The Economy of Poorty in a Bangkok Slum*” ตีพิมพ์ในหนังสือชื่อ *Urban Society in Southeast Asia, Volume I : Social and Economic Issues*.(1985) และ *ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ*. (๒๕๒๒) อศินศึกษาชุมชนเมืองในประเด็นปัญหาของการเติบโตของสังคมเมืองในช่วงของการเติบโตของกรุงเทพฯ ในระยะของการดำเนินงานตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดปัญหาชุมชนแออัดหรือสลัมเกิดขึ้นโดยมีกรุงเทพฯ เป็นพื้นที่ปัญหาเริ่มต้น

อย่างไรก็ตาม ก่อนปีพ.ศ. ๒๕๑๘ การศึกษาเรื่องสลัมในประเทศไทยได้ดำเนินมาก่อนแล้ว โดยเริ่มจากจิรา สารพันธ์ คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้สำรวจสลัมคลองเตยในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ และตีพิมพ์ผลงานวิจัยเรื่องสลัมในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ชื่อ *"Klong Toey: A Social Work of Survey a Quatter Slum"* ต่อมาในปีพ.ศ.๒๕๑๓ เทวี รัชตานนท์ และคณะออกสำรวจสลัมหลังบ้านนางคศิลา¹⁶ ปีพ.ศ. ๒๕๑๖ ประเสริฐ ยามกลืนฟุ้ง เสนอรายงานวิจัยเรื่อง *The Needs and Problems of Children and Youth in Four Slums in Bangkok* ในขณะที่นักวิชาการเสนอผลรายการสำรวจและวิจัยเรื่องสลัม หน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้ก็ได้มีการศึกษา ตัวอย่างเช่น รายงานผลการสำรวจวิจัยเศรษฐกิจและสังคมบริเวณแหล่งเสื่อมโทรมดินแดง (๒๕๑๕)

จากการศึกษาวิจัยเรื่องสลัม ส่วนใหญ่พบว่าการพัฒนาและเติบโตของเมืองในสมัยของการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติก่อให้เกิดช่องว่างของชุมชนและความแตกต่างทางรายได้ ปัญหาเศรษฐกิจและการหารายได้เลี้ยงครอบครัวเป็นสาเหตุหลักประการหนึ่งของการเกิดสลัม เป็นที่น่าสังเกตว่าหน่วยงานของรัฐเองก็ทราบปัญหาสลัมเป็นอย่างดีและพยายามแก้ไขและใช้คำจำกัดความใหม่ว่า "ชุมชนแออัด (crowded community)"¹⁷

กล่าวคือ กระทรวงมหาดไทย ให้ความหมายของชุมชนแออัด ดังนี้

สภาพของย่านเคหะสถานหรือบริเวณที่พักอาศัยในเมืองที่ประกอบด้วย อาคารเก่าแก่ทรุดโทรมหรือบริเวณที่สกปรกรกรุงรัง ประชากรอยู่กันอย่างแออัด ผิดสุขลักษณะต่ำกว่ามาตรฐานที่สมควรทำให้การดำเนินชีวิตความเป็นอยู่แบบครอบครัวตามปกติวิสัยมนุษย์ไม่อาจดำเนินไปได้ เพราะไม่มีความปลอดภัยสุขอนามัย

หน่วยงานของรัฐที่ทำหน้าที่แก้ไขปัญหามวลชนแออัดโดยตรงในเรื่องที่อยู่อาศัย คือ การเคหะแห่งชาติ นิยามความหมายของชุมชนแออัดไว้ดังนี้

บริเวณพื้นที่ที่มีสภาพไม่ถูกสุขลักษณะ มีน้ำขัง อับชื้น หรือสกปรกมีปริมาณผู้อยู่อาศัยอย่างแออัด อันอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพอนามัย ความปลอดภัย หรืออาจก่อให้เกิดการกระทำที่ขัดต่อกฎหมาย หรือศีลธรรมอันดีของประชาชน

จากนิยามชุมชนแออัดของหน่วยราชการทั้งสอง เราจะพบว่าชุมชนแออัดจะเกิดขึ้นในสังคมเมืองซึ่งเป็นผลมาจากการกระบวนการพัฒนาเมืองให้ทันสมัย(Urbanization)

องค์ความรู้เรื่องสลัมและชุมชนแออัดในรอบสามสิบปีที่ผ่านมามีความเข้าใจอย่างเดียวกันว่า สลัมและชุมชนแออัดเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเมือง เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ในองค์ความรู้สลัมในประเทศไทยต่างมีข้อสรุปในเบื้องต้นว่า สลัมแห่งแรก ๆ ในประเทศไทย คือ สลัมเปรมประชา เป็นพื้นที่ที่โรงงานปูนซิเมนต์ไทยก่อสร้างให้เป็นที่พักคนงานก่อสร้าง ซึ่งมีชุมชนอาศัยอยู่มาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ สลัมย่านวัดลาดบัวขาว-ถนนเจริญกรุง เป็นสลัมแห่งที่ ๒ ที่มีพัฒนาการการเติบโตในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นชุมชนชนบทที่

¹⁶ นลินี ดันทุณิตย์ และคนอื่น ๆ, "วิวัฒนาการชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง การศึกษากรุงเทพมหานคร" มีนาคม ๒๕๔๑.(เอกสารอัดสำเนา)

¹⁷ เฟิงอ้าง

ตั้งยุริมน้ำเจ้าพระยาที่ตึงตูดคนเข้ามาอยู่อาศัยโดยการจ่ายค่าเช่าถูก ๆ สลัมชอยน้ำทิพย์(สุชุมวิท ๒๒) และ สลัมสะพานมักกะสัน ถ.เพชรบุรีตัดใหม่ เป็นสลัมที่เกิดขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐¹⁸

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ มีการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “วัฒนธรรมเมือง” ชุมชนเมืองและการเปลี่ยนแปลงใน กรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยมีบทความวิชาการนำเสนอบทความปัญหาต่างๆ ของชุมชนเมืองกรุงเทพฯ

อีกตัวอย่างหนึ่งเป็นงานวิจัยในลักษณะชุดโครงการศึกษาชุมชนแออัดที่ดำเนินการแล้วเสร็จในปี ๒๕๔๑ ได้แก่ ชุดโครงการวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการชุมชนแออัดและองค์การชุมชนแออัดในเมือง” ซึ่งเป็นการศึกษาเมืองสำคัญ ๆ ของแต่ละภาค ได้แก่ กรณีศึกษากรุงเทพมหานคร(ผู้วิจัย: นลินี ตันธวนิตย์, นาลินี ศรีกสุกุล, มณีรัตน์ มิตรประสาธ) กรณีศึกษาเขตเทศบาลนครขอนแก่น(ผู้วิจัย: พชรินทร์ ลาภานันท์, จริญญา วงษ์พรหม และธนะจักร เย็นบำรุง) กรณีศึกษาเขตเทศบาลเมืองสงขลา(ผู้วิจัย: พรรณงาม เก้าธรรมสาร และพิชยา แสงคง) กรณีศึกษาเมืองเชียงใหม่(ผู้วิจัย: อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์)

ในปีพ.ศ. ๒๕๔๐ ก็มีวิทยานิพนธ์เรื่อง รูปแบบชีวิตเมืองหลวง: ศึกษาจากสนามหลวงในฐานะที่เป็นพื้นที่สาธารณะของเมือง โดยนิรุช เรืองกิตติยงค์ ตีพิมพ์ออกมา นิรุชศึกษาพฤติกรรมของกลุ่มคนที่มาใช้พื้นที่สนามหลวงในการทำกิจกรรมต่าง ๆ

นอกจากการศึกษาถึงปัญหาทางสังคมในเมืองเรื่องสลัมหรือชุมชนแออัดแล้ว ยังมีการศึกษาเรื่องการปกครองเฉพาะในเขตเมืองคือ เทศบาล สุขาภิบาล ตัวอย่างเช่น ประวัติความเป็นมาของเทศบาลเมืองจะเชิงเทราและจดหมายจากผู้แทน โดย กิจจา วัฒนสินธุ์ (๒๕๒๒) และมีการศึกษาการบริหารการปกครองกับการเติบโตของเมือง ชัยอนันต์ สมุทวนิช และปาริชาติ โชติยะ. เทศบาลในบริบทการกระจายอำนาจแห่งยุคสมัย.(๒๕๓๔)

ในบริบททางเศรษฐกิจ การศึกษาเรื่องตลาดก็เป็นประเด็นหนึ่งที่มีการศึกษาวิจัยเอาไว้ ตัวอย่างเช่น นันทนา โชติเวทธารง. โรงรับจำนำกับเศรษฐกิจและสังคมไทย พ.ศ.๒๔๙๘-๒๕๔๘.(๒๕๒๘) คมขำ ดิวงษา.บทบาทของตลาดในเมืองพระนครศรีอยุธยาต่อการค้าภายในและภายนอก พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๕๓๐(๒๕๓๐) เป็นต้น ในกรณีศึกษาของคมขำ เป็นการศึกษากิจกรรมเศรษฐกิจด้านการค้าของกลุ่มพ่อค้าต่างประเทศของอยุธยาในสมัยประวัติศาสตร์ อยุธยาทำให้อยุธยามีฐานะเป็นศูนย์กลางการค้านานาชาติที่สำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีผลต่อการค้าภายในของอยุธยาเอง ประเด็นการศึกษาเรื่องเศรษฐกิจในเมืองนั้น อาจเรียกได้ว่าเป็นส่วนที่เติมภาพองค์ความรู้และความเข้าใจต่อเมืองในประวัติศาสตร์ไทยได้เป็นอย่างดี

เมื่อเราทบทวนการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในประเทศไทยทั้งหมดที่ผ่านมา การศึกษาที่เราเห็นพัฒนาการของการศึกษาที่ชัดเจนมากที่สุดน่าจะเป็นการศึกษาวิจัยใน ๓ กลุ่มหลัก คือ กลุ่มงานประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สร้างฐานความรู้ความเข้าใจตั้งแต่พัฒนาการจากชุมชนโบราณสู่เมืองโบราณและเมืองสมัยใหม่ กลุ่มงานเขียนกลุ่มนี้มีความหลากหลายของกลุ่มผู้เขียนและกระจายไปตามภูมิภาคทั้งนักวิชาการ และนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น กลุ่มที่ ๒ กลุ่มการศึกษาเรื่อง Urbanization เป็นการศึกษาที่อาจเรียกได้ว่าเป็นกลุ่มงานที่ศึกษาในลักษณะงานเขียนแบบรายงานผลการวิจัยเป็นส่วนใหญ่และมีการศึกษากว้างขวางทั้งนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างชาติ ข้อสำคัญมีการศึกษาในกลุ่มวิชาการหลายสาขาทำให้องค์ความรู้เรื่อง Urbanization มีพลวัตทางการศึกษาอย่างยิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง กลุ่มที่ ๓ กลุ่มศึกษากิจกรรมของชุมชนในเมือง โดยเฉพาะการศึกษากรณีสลัมหรือชุมชนแออัด การศึกษากลุ่มนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการปะทะสังสรรค์ทางวิชาการระหว่างนักวิชาการของ

¹⁸ เฟิงอั้ง

หน่วยงานรัฐบาล เช่น การเคหะสงเคราะห์ กรมประชาสัมพันธ์ กับกลุ่มนักวิชาการประจำสถาบันการศึกษาและกลุ่ม NGOs นอกจากนี้ กลุ่มการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองเพื่อการท่องเที่ยวก็เป็นกลุ่มการศึกษาที่น่าจับตามองเพราะมีแนวโน้มของการผลิตงานออกมามากขึ้นเรื่อย ๆ แต่ยังมีปัญหาเรื่องฐานะและคุณค่าทางวิชาการนั้นกระจุกตัวอยู่กับกลุ่มงานที่ตีพิมพ์จากบริษัทวิทยะธุรกิจผ่านสิ่งพิมพ์ของนิตยสาร สารคดี เมืองโบราณ ในขณะที่นักประวัติศาสตร์สมัครเล่นกลุ่มใหญ่ยังคงเขียนงานตามมาตรฐานของตนเองคือ เขียนงานในรูปแนะนำแหล่งท่องเที่ยวและประวัติโดยย่อของเมือง

การศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมในประเทศไทย

ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มการศึกษาประวัติศาสตร์การคมนาคมออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ กลุ่มแรกคือการศึกษาการคมนาคมขนส่งทางบก โดยมีกลุ่มงานที่ศึกษาประเภทของการขนส่ง คือ ถนน และทางรถไฟ เป็นหลัก การศึกษาการคมนาคมขนส่งทางบกที่เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่รับเทคโนโลยีมาจากตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเป็นนวัตกรรมของระบบการขนส่งสมัยใหม่ที่มีบทบาทสำคัญต่อสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของประเทศในสมัยนั้น ความรู้เรื่องระบบการขนส่งทางบกจึงเป็นศึกษาในลักษณะผลกระทบของระบบการขนส่งทางบกที่มีผลต่อบริบทสังคมไทยในอดีตที่ผ่านมาเป็นอย่างไร

กลุ่มที่สองจะเป็นการศึกษาการคมนาคมขนส่งทางน้ำที่ให้ความสำคัญกับการพาณิชย์นาวี การศึกษาการคมนาคมทางน้ำเป็นฐานความรู้ที่พยายามจะเชื่อมพื้นฐานการคมนาคมขนส่งของคนไทยสมัยโบราณที่อาศัยทางน้ำเป็นหลักก่อนจะพัฒนามาเป็นการคมนาคมขนส่งทางน้ำในลักษณะพาณิชย์นาวีมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ถนน -รถยนต์ ทางรถไฟ- รถไฟ : การศึกษาการคมนาคมและการขนส่งทางบก ในประวัติศาสตร์ไทย

ความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการขนส่งทางบกอาจเรียกได้ว่าเป็นชุดความรู้ที่ศึกษากรณีผลกระทบของการพัฒนาระบบการขนส่งใหม่ ๆ ในประเทศไทยเมื่อหนึ่งร้อยปีก่อนหรือจะกล่าวโดยสรุป การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องการตัดถนน และการสร้างทางรถไฟ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในประเทศต่อเนื่องกันมา การศึกษาวิจัยเรื่องการคมนาคมขนส่งทางบกเริ่มมีการศึกษาในช่วงกลางทศวรรษ ๒๕๑๐ และมีการศึกษาต่อเนื่องกันเรื่อยมา โดยมีประเด็นของการศึกษาและกรณีศึกษา อยู่ ๔ กลุ่มย่อย ดังนี้

กลุ่มแรก การศึกษาการคมนาคมทางบกทั่วไป เป็นการศึกษาที่มีได้เน้นการศึกษาวิเคราะห์การคมนาคมทางบกทางใดทางหนึ่งเป็นการเฉพาะ ลักษณะของการศึกษาประเภทนี้มีอยู่มากพอสมควร ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของปิยนัด บุนนาค เรื่อง การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ งานวิจัยของปิยนัดเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นการตัดสินใจที่จะพัฒนาระบบการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีเหตุผลเบื้องหลังทางการเมืองอันเนื่องมาจากภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก และความต้องการที่จะเชื่อมอำนาจของศูนย์กลางต่อเมืองต่างๆ ของราชอาณาจักรสยาม ระบบรถไฟเป็นระบบการคมนาคมสำคัญที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาในเวลานั้น ในขณะที่ถนนเป็นระบบการคมนาคมที่ใช้กันอยู่ในเขตเมืองหลวงและเป็นไปอย่างจำกัด งานวิจัยประวัติศาสตร์การคมนาคมทั่วไปคือวิทยานิพนธ์ของ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ เรื่อง การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตีพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เกื้อกุลได้ศึกษาเนื้อหาของประวัติศาสตร์การคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องสภาพการคมนาคมก่อนการปรับปรุง ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดและ